

Η ΑΝΕΓΕΡΣΙΣ ΝΑΩΝ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΕΙΔΙΚΩΤΕΡΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗΝ ΣΕΡΒΙΩΝ ΚΑΙ ΚΟΖΑΝΗΣ*

ΥΠΟ
Γ. Α. ΧΩΡΑ, δ. Θ.

Ζ'. ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΣΕΡΒΙΩΝ.

Κατὰ τὸν περιηγητὴν Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή ὁ καζὰς τῶν Σερβίων, τὸ ἔτος 1660, εἶχε 170 χωριά, τὰ Σέρβια εἶχαν τρία τζαμιά, ἐνῶ χριστιανικὸν ναὸν ἐν λειτουργίᾳ μόνον ἓνα καὶ αὐτὸν ἀπόμειρον. Εἶναι γνωστὸν, ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν Σερβίων ἔφθασαν εἰς τὰ ἄκρα· ἐξισλαμίσθησαν εἰς μέγαλον ποσοστὸν, ὥστε ὁ ἐπίσκοπος Σερβίων νὰ ζητήσῃ τὴν μεταφορὰν τῆς ἕδρας του εἰς τὴν Κοζάνην (1745)⁶². Κατὰ δὲ τὴν διενεργηθεῖσαν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ (1912), τὰ Σέρβια εἶχαν κατοίκους 2.650 μωαμεθανοὺς καὶ 1350 Ἑλληνας, ἡ ὅλη δὲ ἐπαρχία Σερβίων ἤριθμεῖ ἐπὶ συνόλου 18.190 κατοίκων, 3.500 μουσουλμάνους καὶ 14.690 Ἑλληνας⁶³.

* Τὸ πρῶτον μέρος τῆς παρουσίας μελέτης, ἡ ὁποία ἐγράφη πρὸς τιμὴν τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης, κυρίου Διονυσίου (Ψαριανοῦ), δημοσιεύεται εἰς τὸν δεῦτερον τόμον τοῦ πρὸς τιμὴν Του κυκλοφορηθέντος πνευματικοῦ συμποσίου, ὑπὸ τὸν τίτλον «Οἰκοδομὴ καὶ Μαρτυρία», Ἀθῆναι 1991· τὰ δὲ ἐκεῖ δημοσιευόμενα, ἀναφέρονται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα:

- α'. Τὸ περὶ ναῶν θεσμικὸν πλαίσιον τῆς Ὀθωμανικῆς Νομοθεσίας.
- β'. Τὴν πολιτικοοικονομικὴν κατάστασιν τῆς Κοζάνης ἐπὶ Τουρκοκρατίας.
- γ'. Τὴν Ὀθωμανικὴν Τοπικὴν Διοίκησιν τῆς Κοζάνης.
- δ'. Τὸ κοινωνικὸν κλίμα τῆς ἐποχῆς.
- ε'.-στ'. Τὴν γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν καὶ τοὺς ναοὺς τῆς ἐπαρχίας Κοζάνης καὶ τῆς ἐπαρχίας Σερβίων.

62. Βλέπε, Β. Δ η μ η τ ρ ι ά δ η, Ἡ Κεντρικὴ καὶ Δυτικὴ Μακεδονία κατὰ τὸν Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 4, 22, 44, 200, 206. Ἀ π. Β α κ α λ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 47, 51, 99-105. Vassiliki K r a v a r i, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, σσ. 35, 41, 123, 170.

63. Βλέπε, τὴν ἀπὸ 25 Φεβρουαρίου 1913, ἀέκθεσιν τοῦ Ἀνωτέρου Διοικητικοῦ Ἐπιτρόπου τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως ἐν τῷ Νομῷ Κοζάνης, εἰς Ἰ σ τ ο ρ ι κ ὸ ν Ἀ ρ χ ε ῖ ο ν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν. Πρβλ. Μ ι χ. Χ ο υ λ ι α ρ ά κ η,

Οἱ «ἐπτά ἐκκλησίες, χτισμένες μὲ τέχνη καὶ στολισμένες», ὅπως τὰς παρετήρησεν ὁ Ἑβλιγιὰ Τσελεμπή κατὰ τὴν εἰς Σέρβια ἐπίσκεψίν του, δὲν μετετράπησαν ποτὲ εἰς τζαμιά, ἀφοῦ ἡ πόλις παρεδόθη διὰ συνθήκης· τούναντίον συνετηροῦντο καὶ ἐκαλλωπίζοντο ἔστω μὴ λειτουργοῦμεναι, μερικαὶ δὲ ἐκτίσθησαν ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Συγκεκριμένως, ἡ μικρῶν διαστάσεων ξυλόστεγος-κεραμοσκεπῆς βασιλικὴ τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, μὲ χαρακτηριστικῶς κανένα ἄνοιγμα (παράθυρον), κτισμένη ἐπὶ στενοῦ βράχου, ἔξω τοῦ βορείου τείχους τῶν Σερβίων, εἶναι κτίσμα τῆς Τουρκοκρατίας, κατὰ τὸ ἔτος 1600⁶⁴.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγονται αἱ μεταγενέστεραι τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἀγίων Θεοδώρων Σερβίων. Ἡ Μονὴ αὕτη, λεγομένη Διονυσίου τοῦ Σίδερη, ἄλλοτε ἀμάζουσα ἀπὸ τῶν Κομνηνῶν (ΙΒ' αἰ.), σταυροπηγιακῆ-πατριαρχικὴ γυναικειὰ μονή, ἐλειτούργει μετὰ βεβαιότητος τὸν ΙΖ' αἰῶνα, σήμερον ὅμως εἶναι διαλελυμένη⁶⁵. Μεταγενεστέρως, μὲ σουλτανικὸν φερμάνι τοῦ ἔτους 1897, ἐγκρίνεται ἡ ἀνοικοδόμησις νεκροταφειακῆς ἐκκλησίας ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀγίου Νικολάου Σερβίων⁶⁶.

Περισσότερον ὑπομονητικοί, μὲ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον αὐτοτελεῖ οἰκονομίαν, ἀποφασισμένοι πάντως νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν σκληρὰν πραγματικότητα⁶⁷ καὶ γενναῖοφρονες, ἦσαν οἱ κάτοικοι τῆς Βελβενδοῦ, ἀνατολικῶς τῶν Σερβίων, πέρα τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ, εἰς τὰς παρυφὰς τῶν Πιερίων. Ἡ Βελβενδός, ὑπαγομένη διοικητικῶς εἰς τὰ Σέρβια, πλὴν τῶν τελευταίων ἐτῶν, ὅποτε προσηρτήθη εἰς τὴν τοπαρχίαν Τσιαρσιαμπά, διετηρεῖ καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν τὸ περίφημον «Ἑλληνικὸν Σχολεῖόν» τῆς καὶ «μῖαν νεόκτιστον εὐρύχωρον καὶ καθολικὴν ἐκκλησίαν καὶ πολλὰς μικράς». Ὁ νεόκτιστος λοιπὸν ναὸς τῆς Βελβενδοῦ, τιμῶμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἀ γ ί ο υ Ν ι κ ο λ ά ο υ, ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων κατὰ τὸ ἔτος 1588, «διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου κόπου τε καὶ μόχθου» τῶν εἰς τὴν κτιτορικὴν αὐτοῦ ἐπιγραφὴν κατονομαζομένων χορηγῶν, ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τῶν τριῶν αὐτοῦ ἑφημερίων καὶ

Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971, τόμ. Β', Ἀθήναι 1975, σσ. 87-91, 143, 274.

64. Ἄ. Εὐ γ γ ο π ο ὕ λ ο υ, Τὰ μνημεῖα τῶν Σερβίων, Ἀθήναι 1957, σ. 106.

65. Βλέπε, ὅπου ἀνωτέρω, σσ. 75-76, 86. Πρβλ. Ν. Δ ι α λ ε λ ῆ, Δύο Πατριαρχικὰ σιγίλλια Διονυσίου τοῦ Δ' καὶ Γρηγορίου τοῦ Ε', «Μακεδονικά», τόμ. Α' (1940), σ. 108 καὶ ἐπ.

66. Βλέπε Ἄ. Σ ι γ ά λ α, Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας, σ. 92 (ἔγγραφον 19).

67. Βλέπε περὶ ἐκβιασμῶν τῶν κατοίκων Βελβενδοῦ ὑπὸ τοῦ βοεβόδα τῶν Σερβίων Μουσταφᾶ, ὁ ὁποῖος ἐγκαλεῖται διὰ βιαιοπραγίας καὶ παράνομον φορολογίαν, εἰς τὸ ἀπὸ 24 Ἰανουαρίου 1708 φερμάνιον τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ τοῦ Γ', πρὸς τὸν σατζάκμπεην Θεσσαλονίκης καὶ τὸν ἱεροδίκην Σερβίων, εἰς Ἴ ω. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Α', σσ. 78-79 (ἔγγραφον 64).

του Ἰωάσαφ, ἀρχιερέως τῆς ἐπισκοπῆς Σερβίων. Ἡ ἄδεια ἀνεγέρσεως τοῦ ναοῦ ἐδόθη μετὰ δυσκολίας καὶ μετὸν ὄρον περατώσεώς του ἐντὸς σαράντα ἡμερῶν. Ἔτσι προετιμήθη ὁ χρονικῶς ταχύτερος τύπος τῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς· καὶ μάλιστα ἀρχικῶς ἐκτίσθη χωρὶς παράθυρα⁶⁸.

Εἶναι χαρακτηριστικόν, καὶ πάντως πρῶτον παράδειγμα τῶν ναῶν τῆς τουρκοκρατίας, μετὰ χαμηλὸν ὕψος καὶ δάπεδον κατώτερον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, μετὰ τέμπλον (ἔτ. 1591) ἐκ τῶν καλλιτέρων τῶν λαϊκῶν ξυλογλυπτῶν τῆς ἐποχῆς. Ὁ ναὸς αὐτὸς ἀπέβη ἐθνικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον τῆς περιοχῆς καὶ θεραπευτήριον ψυχικῶς πασχόντων, μετὰ ἀνάλογα διὰ τοὺς ἀσθενεῖς ἐνδιαιτήματα⁶⁹.

Σχετικῶς μετὰ τὰ ἄλλα χωρία τῆς ἐπαρχίας Σερβίων, γνωρίζομεν, ὅτι ἡ Ἁγία Πασκευὴ Τρανοβάτου ἐκτίσθη τὸ ἔτος 1720, ὁ δὲ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ αὐτοῦ χωρίου τὸ 1753, ὁπότε καὶ ἀγιογραφήθη, διὰ χειρὸς Νικολάου ἱερέως καὶ Νικολάου ἐξ Ἰωαννίνων. Τὸ ἔτος 1646 ἐκτίσθη ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ χωρίου Φρούριον (πρῶην Παληάλωνα), τὸν δὲ Ἰανουάριον 1901 παρεβιάσθη καὶ ἐβεβηλώθη ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τοῦ χωρίου Ἴσβορον (Ἄκμπουνάρ) ὑπὸ ἀτάκτων ὀθωμανῶν, οἱ ὅποιοι ἀπὸ τοῦ προηγουμένου ἔτους, περιερχομένοι τὴν ἐπαρχίαν, ἐτάραζον τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς δι' ἀρπαγῶν, βιαιοπραγιῶν καὶ ἄλλων αὐθαιρέτων ἐνεργειῶν⁷⁰.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι συνεχῆς ὑπῆρξε, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μακρᾶς τουρκικῆς κυριαρχίας τῆς περιοχῆς, ἡ περὶ τοὺς ναοὺς κινήσις καὶ πρᾶξις, τόσον εἰς τὴν ἐπαρχίαν Κοζάνης, ὅσον καὶ τῶν Σερβίων. Ἐδῶ ἔχομεν καθ' ἑλλην αὐτὴν τὴν ὑπερπεντακοσιετῆ περίοδον εἴτε ἐκ βάθρων ἀνεγέρσεις εἴτε, κυρίως, ἐπισκευὰς χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, αἱ πλεῖσται δ' ἐξ αὐτῶν γίνονται κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, κατόπιν μάλιστα ἐγκρίσεως, παρεχομένης κατὰ κανόνα διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου. Τὰ δεδομένα αὐτά, ὡς ἐπίσης καὶ αἱ προεκτεθεῖσαι εἰδήσεις περὶ τῶν παρεμβαλλομένων δυσκολιῶν, περὶ τῶν ὑπεισερχομένων θετικῶν ἢ ἀρνητικῶν παραγόντων, περὶ τῶν κτιτῶν τῶν ναῶν καὶ περὶ τῶν καταβαλλομένων δαπανῶν, ἐρμηνεύονται εἰς τὴν ἐπομένην παράγραφον, συσχετιζόμενα πρὸς τὰ

68. Μ. Καλινδέρη, Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆ Δυτικῆ Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας, Πτολεμαῖς 1940, σ. 23, 1.

69. Νίκης Ζαμενοπούλου - Χρονοπούλου, Ὁ Ἅγι - Νικόλαος στὸ Βελβεντὸ Κοζάνης, Ἀθήναι 1980, σσ. 3, 5, 8, 18. Πρβλ. Μ. Γεδεών, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, 1453-1913, τεῦχος Α', Ἐν Ἀθήναις 1936 σ. 65.

70. Π. Λιούφη, Ἱστορία τῆς Κοζάνης, σσ. 130-131. Ν. Δελιαλῆ, Ἐπισκοπικὰ Κοζάνης, σσ. 13, 17, Βλέπε βεβήλωσιν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Ναούσης, εἰς Γ. Τουσίμη, Ἡ πρώτη πανηγυρικὴ κωδονοκρουσία τοῦ Ἀη-Γιώργη, «Νιόουστα», τόμ. ΣΤ' (1988), σ. 55.

συμβαίνοντα εἰς ἄλλας περιοχάς. Ἐδῶ τοῦτο μόνον λέγομεν, ὅτι ἡ διὰ τοὺς ναοὺς τῆς Κοζάνης πρᾶξις ἐπαληθεύεται ἐκ τῆς τηρουμένης κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον παραλλήλου διαδικασίας ἀνεγέρσεως καὶ ἐπισκευῆς ναῶν τῶν τουρκοκρατουμένων λοιπῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν.

Η'. Η ΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΝΕΓΕΡΣΙΝ-ΕΠΙΣΚΕΥΗΝ ΝΑΩΝ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ.

Τὸ αἴτημα περὶ ἐπισκευῆς ἢ ἀνεγέρσεως ναῶν ἢ μονῶν ὑπεβάλλετο ὑπὸ ἐκπροσώπων τῶν χριστιανικῶν ἐνοριῶν, πολλάκις καὶ διὰ τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἢ διὰ συνεργασίας μετὰ τοῦ οἰκείου τοπικοῦ ἀρχιερέως. Τὸ αἴτημα ὑπεβάλλετο εἴτε ἀπ' εὐθείας πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην, εἴτε πρὸς τὰ πλησιέστερα ὄργανα τῆς Τοπικῆς Ὀθωμανικῆς Διοικήσεως, εἰς πᾶσαν πάντως περίπτωσιν παρεπέμπετο πρὸς τὸν πλησιέστερον κατῆν. Ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ προκειμένου κρίσις (ἰλάμι) τοῦ οἰκείου ὀθωμανικοῦ ἱεροδικείου καὶ ἡ γραπτὴ αὐτοῦ ἄδεια (χοτζέτι) ἀπετέλει τὸ κλειδί τῆς ὅλης ὑποθέσεως.

Τὴν λεπτομερῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαδικασίαν πληροφοροῦμεθα ἀπὸ ἔγγραφοι ἀναφορὰς τῶν ἐνδιαφερομένων, ἀπὸ γνωμοδοτήσεις τῶν ad hoc ὀθωμανικῶν ἐπιτροπῶν πραγματογνωμοσύνης, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὰ κείμενα χοτζετιῶν καὶ σουλτανικῶν φερμανιῶν⁷¹, γνωστῶν ἄλλως τε διὰ τὸν περιγραφικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα, ἀπὸ κτιτορικὰ τῶν ναῶν⁷² καὶ ἀκόμη ἀπὸ

71. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1952, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1954, τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 1955. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Βεροίας. Ἐκλογαί, Θεσσαλονίκη 1942. Π. Ζ έ π ο υ, Ἀνέκδοτα τουρκικὰ ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων Βεροίας καὶ Θεσσαλονίκης, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», τόμ. 11 (1944), σσ. 49 καὶ ἐπ. Ν ι κ. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ ο υ, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης, τόμ. Α', Ἡράκλειον 1975, τόμ. Β', Ἡράκλειον 1976, τόμ. Γ', Ἡράκλειον 1978, τόμ. Δ', Ἡράκλειον 1984, τόμ. Ε', Ἡράκλειον 1985. Π α ν τ ε λ ἔ μ ο υ σ Κ α ρ α ν ι κ ὸ λ α, Μητροπ. Κορίνθου, Κορινθιακὰ ἔγγραφα ἐλληνικὰ καὶ τουρκικὰ, Κόρινθος 1983, σσ. 160, 168, 182, Ἀ. Γ. Κ α ρ ἄ β ε ρ γ ο υ, Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας ἀναφερόμενα στὸ νομὸ Πιερίας, Θεσσαλονίκη 1984. Ἀ. Π α π ἄ ζ ο γ λ ο υ, Δέκα ἔγγραφα τοῦ Ὀθωμανικοῦ Ἀρχείου, «Ἐλληνικά», τόμ. ΙΑ' (1939), σσ. 143, 145.

72. Ε ὕ γ ε ν ἰ ο υ ἱ ε ρ ἔ ω σ (Μ. Γεδεών), Ἡ Ζωοδόχος πηγὴ καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσκυνήματα. Ἐν Ἀθήναις 1886, σσ. 277-283. Γ. Χ ὠ ρ α, Ὁ Ἀρχάγγελος Μονεμβασίας, σσ. 133-141. Μ. Γ. Μ ι χ α η λ ἰ δ ο υ, Ὁ Ἁγ. Λάζαρος, Ἡ Ἱστορία τοῦ ναοῦ τοῦ στῆ Λάρνακα, Λάρνακα 1984. Μ. Π α π ἄ δ ἄ κ η, Τὸ χρονικὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων τοῦ Ρεθύμνου, Ἀθῆναι 1972. Λ ε ω ν. Β ε ζ α ν ῆ, Ὁρθόδοξος ἱερὸς ναὸς Δώδεκα Ἀποστόλων, Φερικιοί — Ἐκατονταετηρὶς 1868-1968, Κωνσταντινούπολις 1971, καὶ ὅπου κατωτέρω παραπέμπεται.

ἔμμετρα⁷³ ἔργα, ὅπου κατὰ τρόπον παραστατικὸν παρακολουθοῦμε τὶς τύχες τῶν χριστιανικῶν ναῶν⁷⁴.

Συνοπτικὴν μνείαν τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἔχομεν εἰς τὴν ἀπὸ 19ης Αὐγούστου 1728 ἐγκύκλιον διαταγὴν τοῦ πασᾶ τοῦ σαντζακίου Θεσσαλονίκης, πρὸς τοὺς «σοφολογιωτάτους ἱεροδίκας τῶν καζάδων Βερροίας, Γιαννιτσῶν, Ἐδέσσης, Ναούσης καὶ Ἀβρὲτ Χισάρ», ὡς ἀκολούθως: «Καθίσταται γνωστόν, ὅτι ἡ ἀνέγερσις νέων ἐκκλησιῶν ἐν ταῖς Ὁθωμανικαῖς χώραις τυγχάνει ἀπηγορευμένη. Πλὴν ὅμως ἡ ἐπισκευὴ τῶν κατὰ τὴν ἄλωσιν ἀφεισῶν εἰς χεῖρας τῶν ραγιαδῶν καὶ καταστραφεισῶν ἐκ τῆς παρόδου τοῦ χρόνου ἐπετρέπη ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ μὴ εἰσάγωνται ἔξωθεν ξυλῆα καὶ λίθοι καὶ νὰ μὴ ἐπεκτείνωνται ἢ ἀνυψῶνται περισσότερον τοῦ προηγουμένου καὶ τοῦτο μετὰ αὐτοψίαν καὶ ἐξέτασιν τῆς ἐπισκευασθησομένης οἰκοδομῆς ὑπὸ τῶν βαλλήδων καὶ ἱεροδικῶν, τὴν καταμέτρησιν τῶν διαστάσεων αὐτῶν καὶ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν τῶν δεομένων ἐπισκευῆς μερῶν αὐτῶν, ὡς καὶ τὴν ἐκδοσιν αὐτοκρατορικοῦ φερμανίου, κατόπιν αἰτήσεως τῶν ἐνδιαφερομένων, τῶν γενομένων ἐπισκευῶν ἐξεταζομένων καὶ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσίν των διὰ τὸν σχετικὸν ἔλεγχον κατὰ τὰ εἰωθότα»⁷⁵.

73. A. Papadopoulos - Kerameus, *Fontes Historiae Imperii Trapezuntini, Petropoli 1897*, Πρβλ. El. Zachariadou, *Trebizond and the Turks (1352-1402)*, Ἀρχεῖον Πόντου 35 (1979), σσ. 333-358. Νικ. Τωμαδάκης, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Τουρκοκρατίας, τόμ. Α', Ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 49 καὶ ἐπ. Μάθου Ἰωάννου, Ἡ σκλαβία τοῦ Μορέως, παρὰ E. Logrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τόμ. III, Paris 1881, σσ. 225 καὶ ἐπ. 307. Ἐμμ. Κριαρᾶ. Κατσαίτης, Ἀθήνα 1950, σ. 244.

74. Βλέπε, ὅπου ἀνωτέρω. Πρβλ. μετατροπὴ ἐκκλησιῶν εἰς τζαμιά καὶ πωλήσεις, καταλήψεις, μεταπωλήσεις ἢ μετατροπὴ τους εἰς χώρους ἐξυπηρετήσεως ἀναγκῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς, εἰς Ν. Σταυρινίδου, *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων*, τόμ. Α', σσ. 112, 123, 130, 132, 235, 246, 294, 373, 375, 383, 402, 430· τόμ. Β', σσ. 23, 26, 32, 40, 46, 74, 82, 85, 95, 106, 160, 179, 215, 249, 307, 325, 402, 407, 410, 434· τόμ. Γ', σσ. 122, 133, 182, 244, 287, 293, 347, 364· τόμ. Δ', σσ. 199, 249, 307, 325, 402, 407, 410, 434· τόμ. Ε', σ. 225. Ἰω. Βασδραβέλλη, Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Α', σσ. 37, σημ. 1, 81, 184, 543. Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, *Τὰ μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σσ. 163, 327-328, 552-553. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1954², σ. 90. Μιχ. Παπαδάκης, *Τὸ χρονικὸ τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων τοῦ Ρεθέμνου*, σσ. 20, 24, 35, 37. Στῆβεν Ράβσιμαν, Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσία, τόμ. Β', Ἀθήνα 1979, σσ. 359, 346, 371. Πρ. Ἀκάνθοπούλου, Ἡ Ἱστορία τῶν ἐνοριῶν τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, σ. 49. Paul Hidiroglu, *Das religiöse Leben auf Kreta nach Ewliya Celebi*, Bonn 1967, σ. 69. — Μ. Ι. Γεδεών, *Βραχεῖα σημείωσις*, σσ. 104-105. Πάλλου Χιδίρογλου, Ἱστορικά τινα τοῦ Ναϊμά διὰ τὰ μουσουλμανικὰ τεμὲν τῶν Χαλίων, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. ΚΑ' (1969), σ. 244. — Στ. Ξανθοῦδίδης, *Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Κρήτης, ἀ' Ἀθηνᾶ*, τόμ. ΙΕ' (1903), σσ. 161, 163.

75. Ἰω. Βασδραβέλλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 137 (ἐγγραφον 161). Πρβλ. αὐτόθι ἐγγραφα 145 (ἔτ. 1711), σσ. 119, 157 (ἔτ. 1723), σ. 132.

Ἀναλύοντες τὰ ἀνωτέρω ἐν σχέσει πρὸς τὰ γνωστὰ ἐξ ἄλλων πηγῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ παρακολουθήσωμεν τὰ διαδοχικὰ βήματα τῆς περὶ ἐπισκευῆς τῶν κτισμάτων τῶν ναῶν διαδικασίας. Ὅταν, λοιπόν, αὕτη ἤρχιζεν ἀπὸ τὴν κορυφὴν τῆς πυραμίδος τῆς Ὀθωμανικῆς Διοικητικῆς Ἱεραρχίας, ὁ Σουλτάνος ἐζήτει, συνήθως εἰς περιπτώσεις ἐκ βάρων ἀνεγέρσεως ναοῦ, τὴν γνώμη τοῦ ἀρχιμουφτῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐρμηνευτοῦ τοῦ ἱεροῦ νόμου. Μετὰ τὴν μονολεκτικὴν γνωμοδότησιν τούτου, ὅτι τὸ αἵτημα ἐπισκευῆς τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ «δὲν βλάπτει», δηλαδὴ δὲν ἀντίκειται εἰς τὸ «ἱερὸν κοράνιον», ἐπεστέλλετο αὐτοκρατορικὸς ὀρισμὸς (φιρμάνι) πρὸς τὸν ἀρμόδιον τοπικὸν διοικητὴν, μὲ κοινὸν παραλήπτην καὶ τὸν ἱεροδίκην, καὶ μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ διενεργηθῇ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ τοῦ αἰτήματος καὶ πραγματογνωμοσύνη περὶ τῶν διαστάσεων τοῦ κτίσματος τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἀπαιτουμένων κατ' εἶδος ἐπισκευῶν αὐτοῦ. Εἰς τὰ φιρμάνια αὐτὰ καταχωρίζονται ἐνίοτε οἱ φετβάδες τῶν οὐλεμάδων, δηλαδὴ αἱ ἱερουμικαὶ αὐτῶν ρῆτραι⁷⁶ ἐπὶ τῶν αἰτημάτων ἐπισκευῆς τῶν χριστιανικῶν ναῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν, ὡς γνωστόν, πηγὴν νομολογίας τῆς ἱερᾶς νομοθεσίας τῆς θεοκρατικῆς τότε Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Εἰς τὴν συνέχειαν ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ τοπικοῦ διοικητοῦ, ὁ «μπαμπασίρης τῶν ἐκκλησιῶν», μετὰ τοῦ ἱεροδίκου ἢ τοῦ ἐκπροσώπου του (ὁ ναίτης) ἢ μεβλάνας (ὁ γραμματεὺς) τοῦ ἱεροδικείου, καί, ὅπου ὑπῆρχε, ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Δημοσίου ἢ καὶ ἄλλοι ἀρχιτέκτονες καὶ ἐμπειρογνώμονες, (κεϊδικοὶ ἐπὶ ζητημάτων οἰκοδομῆς καὶ στέγης), συνεκρότουν Ἐπιτροπὴν καὶ μεταβαίνοντες ἐπὶ τόπου διενήργουν αὐτοψίαν ἐπὶ τοῦ κτίσματος τοῦ ναοῦ, περὶ τῆς στέγης, τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτοῦ μελῶν, τῶν ὑλικῶν οἰκοδομῆς, ἀκόμη καὶ περὶ τῶν ἐπίπλων, τῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ναοῦ, τῶν θυρῶν, τῶν παραθύρων, τῶν τόξων, καμαρῶν καὶ τῶν τυχόν προσκτισμάτων τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομήματος, συνέτασσον δέ, ἐπιστρέφοντες εἰς τὸ Ἱεροδικεῖον, λεπτομερῆ περὶ αὐτῶν ἔκθεσιν.

Ἀπὸ τὰ σχετικὰ κείμενα φαίνεται, ὅτι τότε πολὺ ἐδούλευε ὁ ἀρχιτεκτονικὸς πῆχυς⁷⁷, διὰ τοῦ ὁποῖου ἐμετρῶντο λεπτομερῶς αἱ διαστάσεις τῶν

76. Παύλου Χιδίρογλου, Ἀνέκδοτοι ἱερουμικαὶ ρῆτραι τῆς Κύπρου (φετβάδες), «Κυπριακαὶ Σπουδαί», τόμ. ΔΖ' (1973), σσ. 209 καὶ ἐπ. Ν. Σταυρινίδου, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἐγγράφων, τόμ. Ε', σ. 45 (ἐγγραφον 2561, ἐπ. 1754) σ. 46 (ἐγγραφον 2562), σ. 225 (ἐγγραφον 2800, ἐπ. 1763).

77. Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, Φωτίειος Βιβλιοθήκη, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1933, σ. 54. Ν. Σταυρινίδου, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σελ. 228 (ἐγγραφον 467, 468), τόμ. Β', σ. 159, τόμ. Δ', σ. 285. Παντελεήμονας Καρανικόλα, Κορινθιακὰ ἐγγραφα, σελ. 160 (ἐγγραφον 5, ἐπ. 1752) Γ. Α. Σωτηρίου, Ἱστορικὰ σημειώματα, «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΚΖ' (1925), σσ. 164-165 Ν. Τωμαδάκη, ὅπου ἀνωτέρω, σ. 100.

τοιχων, τῶν ανοιγμάτων, τῶν ἀψίδων κ.λ.π. τοῦ ναοῦ, διότι ὑπέκειτο ἡ ἰδέα, ὅτι αἱ αἰτούμεναι ἐπισκευαὶ θὰ γίνουσι ἀπαραβιάστως εἰς τὰ μέτρα τῶν ἀρχικῶν διαστάσεων τοῦ συγκεκριμένου ναοῦ. Εἰς τὴν αὐτοψίαν αὐτὴν καὶ πραγματογνωμοσύνην ἐκαλοῦντο ὀθωμανοὶ περιόικοι τῆς περιοχῆς, ἡ δὲ μαρτυρία τῶν γεροντοτέρων ἐξ αὐτῶν καὶ ἐζητεῖτο ὑπὸ τοῦ ἱεροδικείου καὶ ἀπαραίτητος ἦτον, εἰς περιπτώσεις ἀμφισβητήσεων καὶ διευκρινήσεων, πλὴν ὅμως δὲν ἦτο πάντοτε ἀμερόληπτος καὶ ἀντικειμενική. Οἱ Χριστιανοί, διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς εὐνοϊκῆς αὐτῶν μαρτυρίας ὑπὲρ τοῦ αἰτήματός των, πολλὰ κατὰ καιροὺς κατέβαλλον εἰς χρῆμα καὶ ἄλλα δοσίματα· ἔχομεν δὲ γραπτὰς ἐπ' αὐτοῦ πολλὰς μαρτυρίας ἐξ ἑλληνικῶν πηγῶν ἀλλὰ καὶ μωαμεθανικῶν⁷⁸. Τὸ αὐτὸ συνέβαινε καὶ μὲ τὰ μέλη τῶν ἐξεταστικῶν αὐτῶν ἐπιτροπῶν καὶ μὲ τοὺς λεγομένους «ἐπιθεωρητὰς τῶν ἐκκλησιῶν»⁷⁹, οἱ ὁποῖοι ἀνήχθησαν εἰς θεσμόν, ἐπίσης καὶ μὲ μερικοὺς ἱεροδίκας⁸⁰ καὶ ἄλλους ὀθωμανοὺς τοπικοὺς διοικητὰς. Τὴν ἀκόρεστον φιλοχρηματίαν καὶ τὸ μεροληπτικὸν τῆς κρίσεως, τινῶν ἐξ αὐτῶν, ζητοῦν νὰ περιορίσουν οἱ αὐστηρότατοι ἔλεγχοι καὶ αἱ ποιναί, αἱ ὁποῖαι ἐπαπειλοῦνται διὰ πλειόνων σουλτανικῶν φερμανίων ἢ διαταγῶν (μπουγιουρουλντίων) πασάδων τῆς Ρούμελης. Ὑπάρχουν καὶ ἐπώνυμοι ὀθωμανοὶ ἀξιωματικοὶ, οἱ ὁποῖοι ἐγκαλοῦνται διὰ τοιαύτας «παρὰ τὸν ἱερὸν νόμον» ἐνεργείας εἰς βᾶρος τῶν χριστιανῶν, μερικοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν ἔχασαν διὰ τοῦτο τὴν θέσιν των, ἄλλοι δὲ ἐτιμωρήθησαν⁸¹.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἀπόφασις (ἰλάμι) τοῦ Ἱεροδικείου ὑπεβάλλετο εἰς «τὸ προσκυνητὸν Διβάνι, ὅπου νὰ γενῆ κραταῖον φερμάνι» καὶ ὅταν ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀπέστειλεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τὸν ἐγκριτικὸν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἔργων «αὐτοκρατορικὸν ὄρισμόν», ἦτο πλέον ἐπιτρεπτὴ ἡ ἀνα-

78. Μ. Ι. Γ ε δ ε ὦ ν, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ Πενήτων, σσ. 20, 63, 67. Ἄ. Σ ι γ ἄ λ α, Πατριαρχικαὶ πράξεις, φερμάνια καὶ ἄλλα τινὰ ἔγγραφα, «Μακεδονικά», τόμ. Α', (1940), σ. 289. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ ο υ, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Γ', σσ. ε'-στ'. Βλέπε περιπτώσεις συκοφαντιῶν-ψευδῶν καταθέσεων ἐνώπιον τοῦ Ἱεροδικείου, εἰς τόμ. Δ', σ. 380, καὶ τόμ. Ε', σσ. 13, 69. Γ. Χ ὠ ρ α, Ὁ ἐποικισμὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μονεμβασίας, σσ. 126, 135.

79. Χ ρ υ σ ο σ τ ῆ μ ο υ Π α π α δ ο π ο ὄ λ ο υ, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, σ. 141. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, σ. 97. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν τῷ Τουρικῷ Κράτει, Ἐν Ἀθήναις 1935, σσ. 33-36. Ν. Τ ω μ α δ ἄ κ η, ὅπου ἀνωτέρω, σ. 100. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β ἔ λ η η, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Α', σσ. 88, 102.

80. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β ἔ λ η η, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σσ. 212, 246, 265, 329, 407, 561-563 καὶ τόμ. Β', σσ. 160, 174, Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ ο υ, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σσ. 420, 435 καὶ τόμ. Γ', σ. 315. G. L. v o n M a u r e r, μτφρ. Ὀ λ γ α ς Ρ ο μ π ἄ κ η, Ὁ Ἑλληνικὸς λαός, σσ. 66, 68, 87. Σ τ. Ρ ἄ ν σ ἰ μ α ν, Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ, τόμ. Β', σ. 348.

81. Βλέπε Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β ἔ λ η η, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σσ. 217, 334, 353, 455. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ ο υ, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Γ', ἔγγραφα 1255 καὶ 1275, (σελ. 74), τόμ. Ε', ἔγγραφον 2735 (σ. 167). Πρβλ. αὐτόθι, σσ. 8, 13, 15, 58.

καίνισις τῆς συγκεκριμένης ἐκκλησίας, ὑπὸ τὸν ρητὸν καὶ παγίως ἐπαναλαμβανόμενον ὄρον τῆς «ὑψηλῆς διαταγῆς», («ὅπως ἐκτελεσθῆ ἢ ἐπισκευῆ χωρὶς νὰ γίνῃ προσθήκη ἐξωτερικῶς λίθων καὶ ξύλων οὔτε ὕψωσις καὶ εὐρυνσις αὐτῶν, ἀλλὰ διατηρηθῆ ὁ παλαιὸς ρυθμὸς»⁸²).

Μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν, οἱ τοπικοὶ ὀθωμανοὶ ἀξιωματοῦχοι ἐπεθεώρουν⁸³ τὰ ἐκτελεσθέντα ἔργα ἐπὶ τῶν κτιρίων τῶν ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν, ἀκριβῶς διὰ νὰ διαπιστωθῆ κατὰ πόσον συνεμορφώθησαν οἱ ραγιαδες πρὸς τοὺς ὄρους τῆς χορηγηθείσης ἀδείας. Καὶ ἐπειδὴ ὄχι σπανίως ἐγίνοντο καταστρατηγήσεις, πολλὰ τότε ἐλέγοντο καὶ κατηγγέλλοντο, ἐγράφοντο καὶ διετάσσοντο ἀλλὰ καὶ διὰ χρημάτων ἐξηγοράζοντο. Συγκεκριμένως, ἐνῶ αὐτὴ ἦτο ἡ τηρητέα διαδικασία περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν «ἐκκλησιαστικῶν ἐργῶν», εἰς τὴν πρᾶξιν ἔχομεν διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπον, τὸν τύπον ἀδείας καὶ τὸ ἀρμόδιον ὄργανον, ὅπως ἐπίσης ἔχομεν καὶ πολλὰς καταστρατηγήσεις κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀνωτέρω διαδικασίας, τὴν ὁποίαν ἐπηρέαζον παράγοντες, εἴτε Ἑλληγες εἴτε Ὀθωμανοί.

Ὑπάρχουν, λοιπόν, φερμάνια, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Σουλτᾶνος παρέχει τὴν κατ' ἀρχὴν ἔγκρισίν του διὰ τὴν ἐπισκευὴν ἐπωνύμων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν, παραπέμπει ὅμως τὴν λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ θέματος εἰς τὸ ἱεροδικεῖον, τὸ ὁποῖον καλεῖται νὰ ἐκδώσῃ, μετὰ ἐπιτόπιον ἐξέτασιν, τὴν σχετικὴν ἄδειαν καὶ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τῶν τιθεμένων κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὄρων. Ἔτσι τὸ θέμα ἀντιμετωπίζεται τοπικῶς, χωρὶς νὰ ἀχθῆ ἐκ νέου εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλιν, διὰ τὴν τελικὴν ἔγκρισιν. Τὸ ἴδιο συνέβαινε ὅταν τὸ αἴτημα ὑπεβάλλετο εἰς τὸν πασᾶ τῆς Ρούμελης ἢ, κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους, εἰς τὸν βαλῆν τῆς Θεσσαλονίκης, ἢ εἰς ἄλλους τοπικοὺς διοικητάς, ὅποτε παρεπέμπετο πρὸς τοὺς τοπικοὺς ἱεροδικάς. Μὲ ἐγκριτικὰ ἔγγραφα ἰδιοκτησίας (χοτζέτια) ἱεροδικῶν τῶν καζάδων τῆς Μακεδονίας, δίδεται ἄδεια ἐπισκευῆς, κατὰ τοὺς ΙΖ-ΙΘ' αἰ. ναῶν, γνωστῶν κεντρικῶν οἰκισμῶν ἢ καὶ χωρίων τῆς αὐτῆς περιοχῆς, διατηρουμένων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας⁸⁴.

Παρομοίαν πρᾶξιν ἀπαντῶμεν διὰ τὰ κτίρια ἐκκλησιῶν π.χ. τῆς Ἀργο-

82. Ἰω. Βασδραβέλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σσ. 88-89, τόμ. Β', σσ. 132, 137, 168, 239, 561-563. Ν. Σταυρινίδου, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Δ', σ. 270 καὶ τόμ. Ε', σ. 79. Εὐγενίου Ιερέως, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ, σσ. 97, 98, 241, 243, 277 καὶ ἐπ. Πρβλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Ἱστορικὰ Σημειώματα, «Ἀθηνᾶ», ΑΖ' (1925), σσ. 164-165.

83. Μ. Καλινδέρη, Αἰ συντεχνίαι, σ. 79. Στ. Καρδώνη, Ἐν Καλλονῇ τῆς Λέσβου ἱερὰ σταυροπηγιακὰ μοναστήρια, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900, σσ. 253-154.

84. Ἰω. Βασδραβέλλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 59 (ἔγγραφα 73, 74, ἔτ. 1671) 91 (ἔγγραφο 113, ἔτ. 1686) 119 (ἔγγραφο 145, ἔτ. 1711) καὶ σ. 246.

λίδος⁸⁵, τῆς Λακωνίας⁸⁶, τῆς Κορινθίας⁸⁷, τῆς Ρόδου⁸⁸, τῆς Κύπρου⁸⁹, ὅπου, διὰ τοῦ ἀπλουστεροῦ τύπου (μουρασελέ = ὑπηρεσιακοῦ σημειώματος), ἐπιτρέπεται ἡ ἐπιδιόρθωσις ἐκκλησιῶν «δυνάμει τοῦ ἱεροῦ νόμου καὶ τῶν διατάξεων τῶν νομοδιδασκάλων», ἐνῶ ἐπεκτάσεις καὶ ἐκ θεμελίων ἀνεγέρσεις ναῶν (ἀνακαινίσεις εὐρυτέρας κλίμακος) διενεργοῦνται, κατόπιν ἱλαμίων (δικαστικῶν ἀποφάσεων) καὶ σουλτανικῶν φερμανίων. Ὁμοίως εἰς τὴν Κρήτην, ὅπου ἔχομεν ἐφ' ἅπαξ ἔγκρισιν ἐπισκευῆς ναῶν ὁλοκλήρων περιοχῶν, μετὰ προϋπολογισμοῦ μάλιστα τῆς ἀπαιτηθησομένης, κατὰ περίπτωσιν, δαπάνης ἐπὶ τῇ βάσει ἀναγραφομένων λεπτομερῶν μετρήσεων τῶν ἀναγκαίων μερεμετιῶν, δηλαδὴ ἐπισκευῶν τῶν ἐπωνύμων ναῶν τῆς μεγαλονήσου⁹⁰. Ἐπίσης καὶ διὰ τὸ καταστραφέν ἐκ σεισμοῦ καθολικὸν τῆς Μονῆς Ἀγάθωνος - Λαμίας⁹¹ καὶ διὰ τὴν ἀνακαινίσιν (1746) τοῦ ἐμπρησθέντος Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου Κατούνας, μετὰ ἔγκρισιν τοῦ ἱεροδίκου τοῦ καζᾶ Ξηρομέρου, Μεχμέτ Ἀλῆ⁹².

85. Ἰω. Ζεγκίνη, Τὸ Ἄργος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Πύργος 1968², σσ. 16, 170, 178, 180. Μ. Λαμπρινίδου, Ἡ Ναυπολία, Ἀθήναι 1950², σσ. 26-27. Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', σ. 46. Βλέπε χρονολογημένας ἀγιογραφῆσεις ναῶν τῆς περιοχῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας, εἰς Γ. Α. Χώρα, Ἱστορία τῆς Μονῆς Καλαμίου - Ἀδάμι - Ναυπλίας, Ἀθήναι 1988, σ. 53. Πρβλ. Μ. Μανούσακα, Τὰ ἔγγραφα τῶν Χορτάστηδων τῆς Σμύρνης, «Μικρασιατικὰ Χρονικά», τόμ. Γ' (1963), σ. 36 (ἔγγραφον 12).

86. Ἀχιμ. Θεοφίλου Σιμοπούλου, Ἡ Ἱ. Μονὴ Ζερμπίτσης, Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 36.

87. Παντελεήμονος Καρανικόλα, Κορινθιακὰ ἔγγραφα, σσ. 160, 167, 168, 180, 182, 183. Ἰω. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Γ', σσ. 6-9.

88. Χ. Παπαχριστοδούλου, Ἱστορία τῆς Ρόδου, Ἀθήναι 1972, σσ. 434-435.

89. Π. Χιδίρογλου, Κατάλογος τῶν ἐν τῷ Ἀρχεῖφ τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν ἐναποκειμένων Ὄθωμανικῶν Ἐγγράφων, («Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου»), τόμ. V (1972), σσ. 328-329. Π. Χιδίρογλου, Κατάλογος ἐπισήμων ὀθωμανικῶν χειρογράφων τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ Ὄρους Σινᾶ, («Ἐπετηρὶς τοῦ Κ.Ε.Ε.»), Λευκωσία 1980, σσ. 328-329, 361 (ἔγγραφον 67, ἔτ. 1588) καὶ 405 (ἔγγραφον 172, ἔτ. 1773). Τ. Ὑλίδου, Διοικητικαὶ τινες θεσμοὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κύπρῳ, («Κυπριακαὶ Σπουδαί»), τόμ. ΛΗ'-ΛΘ' (1974-1975), Λευκωσία 1975, σ. 105.

90. Ν. Σταυρινίδου, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων, τόμ. Α', σ. 228 (ἔγγρ. 329, ἔτ. 1671), τόμ. Β', σ. 159 (ἔγγρ. 722, ἔτ. 1673), τόμ. Γ', σ. 120 (ἔγγρ. 1340, ἔτ. 1695), τόμ. Δ', σσ. 285-294 (ἔγγραφα 2324, 2350, 2351, ἔτ. 1745), τόμ. Ε', σ. 82 (εἰς τὸ μπεράτι τοῦ Γερασίμου, μητροπολίτου Κρήτης, ἔτ. 1757), σ. 45 (ἔγγρ. 2561, ἔτ. 1754), σ. 46 (ἔγγρ. 2562, ἔτ. 1754), σ. 225 (ἔγγρ. 2800, ἔτ. 1763).

91. Γ. Σωτηρίου, Ἱστορικὰ Σημειώματα, σσ. 164-166, ὅπου τὸ τοπικὸν ἱεροδικεῖον δίδει «ἀπόφασιν καὶ ἀδειαν» ἐπισκευῆς, διὰ τὴν ὁποίαν μάλιστα ὁ ἡγούμενος παρουσίασε «βασιλικὸν φερμάνι, ντουβλέτι ἐλιέ, χωρὶς νὰ μεγαλώσῃ αὕτη καὶ νὰ ὑψωθῇ οὔτε καὶ νὰ πλατύνῃ ἀμὴ ὡς ἦτο ἀνέκαθεν...».

92. Ν. Ἀνδριώτη, Ἐνας μουρασελὲς τοῦ 1761, («Ρουμελιώτικο Ἡμερολόγιον» VI (1962-1964), σσ. 122-124. Πρβλ. τόμ. 1 (1960), σσ. 156-158.

Ἡ ἀποκέντρωσις αὐτῆ τῆς ἀρμοδιότητος περὶ παροχῆς ἀδείας δι' ἐπισκευὴν ναῶν ἐγγίζει καὶ τὴν περιοχὴν τῆς Κοζάνης, δεδομένου ὅτι ἐκεῖ ἐπεσκευάσθησαν ναοί, κατόπιν μπουγιουρουλδίων τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων καὶ χοτζετίου τοῦ τοπικοῦ ἱεροδίκου. Εἶναι μάλιστα τὰ κείμενα αὐτὰ γνήσια προϊόντα τῆς ἐποχῆς των, τῆς νοοτροπίας δηλαδή καὶ τῆς προβληματικῆς περὶ τὴν ἐπισκευὴν χριστιανικῶν ναῶν, δεδομένου ὅτι ζητοῦν νὰ προλάβουν τὰς κατὰ τὴν σχετικὴν διαδικασίαν διαπραττομένας καταχρήσεις, πολὺ συνήθεις καὶ εἰς ἄλλας περιοχάς.

Πάντως, ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀποκέντρωσις, ἢ μᾶλλον, ἐπειδὴ τὸ διοικητικὸν ὀθωμανικὸν σύστημα παρέμεινε μέχρι τέλους συγκεντρωτικόν⁹³, καλλίτερον εἶναι νὰ λέγωμεν: ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀπλούστευσις τῆς διαδικασίας παροχῆς ἀδείας δι' ἐπισκευὰς ναῶν δὲν ἐγενικεύθη οὔτε καὶ ἐγένετο ἀποδεκτὴ εἰς τὴν συνείδησιν ὄλων τῶν ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων, οὔτε συνάγεται, ἀπὸ τὴν περιγραφὴν τῶν καθηκόντων τῶν ὀργάνων τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως, ρητὴ ἐκχώρησις ἀποφασιστικῆς ἀρμοδιότητος διὰ τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς· τοῦναντίον ἀπαγορεύεται μέχρι τέλους καὶ αὐτὴ ἡ ἐπεθεώρησις των, ἂνε σουλτανικοῦ φερμανίου, δι' οὗς λόγους ἐξηγοῦμεν κατωτέρω.

Χαρακτηριστικὰ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι τὰ ὅσα διημείφθησαν μεταξὺ τοῦ Δράμαλη καὶ τῶν Ἀρχιερέων τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος. Ὁ Μαχμούτ, ὡς γνωστὸν πασᾶς τῆς Δράμας, ἀντικατέστησε δύο διαδοχικῶς ἀθαιρέτους προκατόχους του εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ σαντζακίου τῆς Λάρισσας, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσῆλθε, κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1820, ὅπου ἔτυχε μεγαλοπρεποῦς ὑποδοχῆς, διότι ἐχαιρετίσθη ὡς ἀπελευθερωτῆς τῶν ἀτασθαλιῶν τοῦ προκατόχου του, Μπεχλιβάν - μπαμπᾶ - πασᾶ. Πλὴν ὅμως ἡ σκαιὰ συμπεριφορὰ του ἀπεγοήτευσε ἀπὸ τὴν πρώτην στιγμὴν. «Πολὺ βαρυτέρα», γράφει εἰς ὅλως παραστατικὴν διήγησιν ὁ Δημ. Βαρδουνιώτης, «καὶ ἀνήκουστος προσβολῆ ἐπεφυλάσσετο διὰ τοὺς ἀρχιεπισκόπους καὶ ἐπισκόπους... Ὁ Δράμαλης τοὺς ἐδέχθη ἐνώπιόν του, προσφέρων αὐτοῖς τὸν ἀριστερὸν πόδα πρὸς ἀσπασμόν, κατακρατῶν δὲ αὐτοὺς γονυπετεῖς πρὸ τοῦ σοφᾶ, εἶπεν:

— Ἱερεῖς τοῦ Ἰησοῦ, διερχόμενος πολλὰς χώρας, εἶδον μετὰ μεγάλης ἐκπλήξεως πλῆθος ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων σας νεοδημάτων· παρουσιάσατέ μοι τὰ φερμάνια, ἅτινα σᾶς ἔδωκαν τὸ δικαίωμα τοῦτο.

— Ἀνηγείραμεν ναοὺς τοῦ Κυρίου, ἀπεκρίθησαν ἐκεῖνοι, δυνάμει μπουγιουρντίων τοῦ Ἀλῆ πασᾶ...

Ἄλλὰ ὁ Δράμαλης διέκοψεν αὐτοὺς ἀποτόμως, ἀνακράξας:

— Ὁ ἐκ Τεπελενίου Ἀλῆς οὔτε Καλίφης οὔτε Σουλτᾶνος εἶναι, ἀλλὰ Κᾶφρος, ὡς σεῖς. Καὶ οἱ ναοὶ καὶ τὰ μοναστήρια σας θὰ κρημνισθοῦν ἀμέσως ἐκ θεμελίων!

93. Ἰω. Γιαννοπούλου, Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Σπυραῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1393-1821), Ἐν Ἀθήναις 1971, σσ. 18 καὶ ἐπ. 26.

Οἱ λειτουργοὶ τοῦ Χριστοῦ ἔσκυψαν, συγκαίοντες καὶ περιδεεῖς, τὰς σεβασμίους κεφαλὰς των εἰς τὴν φοβεράν ἀπειλήν, γενίτσαροι δὲ ἐξέβαλον αὐτοὺς βαναύσως ἐκ τοῦ σεραγίου τοῦ Δράμαλη. Ἦθελε προφανῶς διὰ τῆς αὐστηρᾶς αὐτῆς συμπεριφορᾶς νὰ καταπλήξῃ καὶ φοβίση. Ἡ εἶδησις αὐτῆ διεδόθη εἰς τὴν Λάρισαν καὶ τὰ χωρία. Οἱ προὔχοντες καὶ οἱ ἀρματωλοὶ συνήλθον, ὅπως συσκεφθῶσι περὶ ἀποτροπῆς τοῦ μεγίστου κινδύνου τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων. Ἀθρόοι δὲ οἱ χριστιανοί, γονυπετεῖς παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ Πηγειοῦ, ἰκέτευσον δι' ἀπεσταλμένων τὸν Δράμαλην νὰ ἀναστείλῃ τὴν ὀργὴν του. Ὅλα ὅμως ἀπέβησαν εἰς μάτην καὶ μόνον ὁ χρυσὸς κατηύνασε τὴν ὀργὴν τοῦ φιλοχρημάτου πασᾶ...»⁹⁴.

Ἀπὸ πρῶτες τουρκικῆς πηγῆς, βλέπομεν, ὅτι ἡ διὰ τὴν ἐπισκευὴν τῶν χριστιανικῶν ναῶν τηρουμένη εἰς τὴν πρᾶξιν διαδικασία δὲν ἦτο πάντοτε ἡ αὐτή. Εἰς τὴν Βέροϊαν, ἐπὶ παραδείγματι, κατὰ τὰ ἔτη 1686, 1671, παρέχεται ἄδεια ἐπισκευῆς ναῶν ὑπὸ μόνου τοῦ ἱεροδικείου· ἐν τούτοις, τὸ ἔτος 1711 ἀποστέλλεται εἰδικὸς ἐντεταλμένος ὁ Ἀμπντῆ-ἀγᾶ πρὸς διενέργειαν αὐτοψίας «εἰς τὰς ἄνευ φερμανίου ἐπισκευασθείσας ἐκκλησίας τῆς πόλεως καὶ τῶν χωρίων Βεροῖας καὶ ἐὰν πράγματι ἔλαβε χώραν ἐπισκευὴ ἢ ἐπέκτασις, νὰ ἀποστείλῃτε ἐνταῦθα (εἰς τὸ φρουραρχεῖον Θεσσαλονίκης) τοὺς ἱερεῖς καὶ δημογέροντας τῆς οἰκειᾶς συνοικίας ἢ χωρίου, ἀναφέροντες τὸ γεγονός διὰ τοῦ ἀρμοδίου ἱεροδίκου καὶ ἀποφεύγοντες ἐνέργειαν ἀντίθετον πρὸς τὴν παρούσαν διαταγὴν»⁹⁵.

Τὰ ἀνωτέρω σημαίνουν, ὅτι διέφερε ἡ ἐν λόγῳ διαδικασία ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν, ἢ εἰς τὸν αὐτὸν τόπον μεταξύ διαφόρων δεκαετιῶν· ἐξηρτᾶτο ἐπομένως ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴν κοσμοθεωρίαν τῶν ἐκάστοτε κρατούντων, ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα τῆς στιγμῆς.

Πολὺ διαφωτιστικὰ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ γραφόμενα εἰς τὴν ἀπὸ 9ης Φεβρουαρίου 1760 ἐπιστολὴν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Σεραφείμ, πρὸς τὸν Ἀρχιερέα Σερβίων Ἰγνάτιον, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς παρεμβάσεώς του παρὰ τῆ Ὑψηλῆ Πύλῃ, διὰ νὰ δοθῇ ἄδεια ἀνεγέρσεως κτιρίων τῆς Μονῆς Ἀγίας Τριάδος - Λαριοῦς (Ἰλαρίωνος): «Περὶ δὲ τῆς ὑποθέσεως τοῦ μοναστηρίου γίνωσκε, ὅτι τὰ τοιαῦτα φερμάνια εἶναι ἐμποδισμένα, μόνον πασχίσατε μὲ ἄδειαν τῶν αὐτόθι ἐξουσιαστῶν νὰ γίνη ἢ ἀνεγερσις»⁹⁶). Εἶναι γνωστὸν ὅτι, κατὰ μῆνα Μάρτιον τοῦ ἐπομένου ἔτους 1761, ἡ ὡς ἄνω Μονὴ κηρύσσεται διὰ συνοδικῆς πράξεως πατριαρχικῆ-σταυροπηγιακῆ μονῆ, πού

94. Δ η μ. Β α ρ δ ο υ ν ῖ ὄ τ ο υ, Ἡ καταστροφή τοῦ Δράμαλη. Ἱστορικὴ Μελέτη, Ἐν Τριπόλει 1913, σσ. 47-48.

95. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σσ. 59, 60, 61 (ὅπου ἀντιστοίχως τὰ ἔγγραφα: 73 καὶ 74 (ἔτ. 1671), 113 (ἔτ. 1686), σ. 119 (ἔγγρ. 145, ἔτ. 1711).

96. Μ. Κ α λ ι ν δ ἔ ρ η, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα, σσ. 3-4.

σημαίνει ὅτι οἱ Κοζανῖται ἐνήργησαν κατὰ τὴν πατριαρχικὴν προτροπὴν καὶ ὅτι ἐπετεύχθη τὸ ποθούμενον. Πῶς, ὅμως, δὲν εὗρομεν. Σημασίαν, πάντως, μεγαλύτεραν ἐνέχει ἡ πατριαρχικὴ ὑπόδειξις, διότι σαφῶς μαρτυρεῖται δι' αὐτῆς, ὅτι αἱ ἄδειαι δὲν ἐδίδοντο εὐκόλως, γεγονός γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων πλευρῶν, τὸ δὲ σπουδαιότερον, ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ δίδωνται καὶ παρὰ τῶν τοπικῶν Ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων εἴτε γραπτῶς εἴτε προφορικῶς, διὰ τῆς σιωπηρᾶς αὐτῶν συγκαταθέσεως καὶ ἀνοχῆς μὲ προφανῆ ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν-ραγιαδῶν ἀνταλλάγματα. Ἐπ' αὐτοῦ ἔχομεν καὶ ἀπὸ ὀθωμανικῆς πλευρᾶς μαρτυρίας, εἰς τὰς ὁποίας ἐπανερχόμεθα εὐθὺς κατωτέρω.

Κλείοντες ἐνταῦθα τὸ θέμα τῆς ἀπλουστεύσεως τῆς διαδικασίας - ἀποκεντρώσεως, παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ ἐκεῖ ὅπου αἱ ἄδειαι ἐπισκευῆς ναῶν ἐχορηγοῦντο διὰ συνοπτικῆς διαδικασίας ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἱεροδικαστῶν, τῇ συνεργασίᾳ τῶν οἰκειῶν ὀθωμανῶν φρουράρχων, ἐγένετο ἀόριστος ἀναφορὰ «εἰς τὴν ὑψηλὴν διαταγὴν», ἢ πλέον συγκεκριμένως, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸ σκεπτικὸν τῶν ἀποφάσεων τῶν ἱεροδικείων, ἡ παρεχομένη ἄδεια παρέχεται «κατὰ τὸ ἱερὸν αὐτοκρατορικὸν μπεράτιον καὶ τοὺς ἱεροὺς φετβάδες, συμφώνως πρὸς τοὺς ὁποίους ἐδόθη ἡ ἄδεια ἀνακαινίσεως καὶ ἐπιδιορθώσεως τῶν δεομένων ἐπιδιορθώσεως τμημάτων τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς μὴ ἀνυψώσεως καὶ διευρύνσεως των»⁹⁷. Ὁ δὲ Σουλτᾶνος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν βαλῆν, τοὺς ἱεροδίκας καὶ τοὺς ναίπας τῶν καζάδων τῆς Ρούμελης ἀπαιτεῖ, ὅπως «οἱ κατῆδες καὶ ναίπαι ἐφαρμόζουν τὰς διατάξεις τοῦ ἱεροῦ νόμου, βάσει τοῦ Κορανίου, τῆς Παραδόσεως (σουνέτ) τῆς ὁμοφώνου ἐρμηνείας (ισμαῦ-οὐμέτ) καὶ τῆς κατ' ἀναλογίαν ἐφαρμογῆς (δηλαδὴ κατὰ περίπτωσιν), μὴ ἀπομακρυνόμενοι αὐτῶν διὰ λόγους πλεονεξίας»⁹⁸.

Τὰ ἀνωτέρω δίδουν τὸ μέτρον κατανοήσεως καὶ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς ἀπλουστεύσεως τῆς διαδικασίας διὰ τὴν ἄδειαν τῶν ναῶν. Δηλαδὴ, ὅταν οἱ κατῆδες παρεῖχον ἄδειαν ἐπισκευῆς ναῶν δὲν ἐσφετερίζοντο τὸ δικαίωμα τοῦ Σουλτάνου, διότι ἔκριναν μὲ τὰ αὐτὰ ὅπως καὶ ὁ ἴδιος κριτήρια: ἱερὸς νόμος = κοράνιον, τοὺς φετβάδες —τὴν νομολογίαν καὶ μάλιστα κατὰ τὴν σύμφωνον τῶν οὐλεμάδων ἐρμηνείαν, consensus patrum— καὶ κυρίως μὲ τὸ ἱερὸν μπεράτιον, ὅπου παγίως καὶ ἐφ' ἅπαξ ὁ Σουλτᾶνος, κατὰ τὴν ἐπίσημον ἀναγνώρισιν τοῦ οἰκειοῦ μητροπολίτου, ἀνεγνώριζεν εἰς αὐτὸν καὶ τὸ ποιμνιὸν του τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν ναοὺς, νὰ τοὺς ἐπισκευάζουν, «μετὰ εἶδησιν τῆς κρίσεως», ἢ «κατὰ τὴν συνήθειαν» καὶ νὰ τελοῦν ἀνεμποδίστως τὰ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἐπομένως εἰς αὐτὴν τὴν «ὑψηλὴν διαταγὴν» ἀναφέ-

97. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ ο υ, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Ε', σελ. 46 (ἔγγρ. 2562, ἔτ. 1754).

98. Ν. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 218 (ἔγγρ. 228, ἔτ. 1781). Πρβλ. Τ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ὐ λ ο υ, Δύο μπεράτια τοῦ Δρύστας Βαρθολομαίου, «Μνημοσύνη», τόμ. Θ' (1982-1984), σ. 360, 372.

ρεται τὸ σκεπτικὸν τῶν ἱεροδικαστικῶν ἀποφάσεων, ὡσάκεις δὲν ἐξεδόθη ad hoc σουλτανικὸν φερμάνι διὰ τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς, διὰ τοὺς ὁποίους, κατὰ τὸν ἀνωτέρω συλλογισμόν μας, ἡ συγκατάθεσις τοῦ σουλτάνου ἦτο δεδομένη καὶ ἄρα ἐδῶ εὐρίσκεται ἡ ratio τοῦ δικαιώματος τῶν ἱεροδικῶν νὰ παρέχουν τὴν ἀδειαν ἐπισκευῆς ναῶν⁹⁹. Ἦτο δέ, ὡς γνωστὸν, πρωτεύουσα ἡ θέσις τοῦ κατῆ μεταξὺ τῶν ἀξιωματούχων τῆς θεοκρατικῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Πλὴν ὅμως, ἐπαναλέγομεν, ἡ τοιαύτη διαδικασία δὲν ἦτο ὁμοίομορφος· εἰς τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν διὰ τίποτε δὲν ἦτο κανεὶς βέβαιος¹⁰⁰. Ἔτσι γνωρίζομεν, ὅτι ὁ Σουλτᾶνος ἐπιφυλάσσει εἰς ἑαυτὸν καὶ μόνον τὸ δικαίωμα παροχῆς ἀδείας ἐπισκευῆς ναῶν, ὅταν τὴν 25ην Μαρτίου 1723, ἀπευθυνόμενος «πρὸς τοὺς σοφολογιωτάτους ἱεροδικαστάς... καὶ κραταιοὺς βοεβόδας καὶ λοιποὺς κατὰ τόπους προκρίτους πιστούς...» ἐντέλλεται ταῦτα: «Ἄμα φθάση τὸ παρὸν ὑψηλὸν μου αὐτοκρατορικὸν φερμάνιον, ἔστω γνωστὸν ὅτι, κατὰ τὰ ἀνέκαθεν καὶ ἔκπαλαι κρατοῦντα ἐν ταῖς χώραις τοῦ θεοφρουρήτου κράτους τοῦ Ἰσλάμ, ἡ ἀνέγερσις εἰς τινὰ πόλιν ἢ χωρίον νέων ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν, ἀνηκουσῶν εἰς τοὺς ἀπίστους, ἀπαγορεύεται ἀπολύτως καὶ ὅτι μόνον ἡ ἐπιδιόρθωσις καὶ ἐπισκευὴ τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν παλαιῶν ἐπιτρέπεται καὶ αὕτη κατόπιν εἰδικῆς ἀδείας, χορηγουμένης παρὰ τῆς γραμματείας τοῦ ὑψηλοῦ Χαλιφάτου Μου»¹⁰¹.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀνωτέρω ἀντίδρασις τοῦ σουλτάνου δὲν ἦτο ἡ μοναδική¹⁰². Προεκλήθη δὲ αὕτη, ὡς προκύπτει καὶ ἐξ ἄλλων ἐγγράφων, ἀπὸ τὰς παρατηρουμένας καταστρατηγήσεις. Αἱ καταστρατηγήσεις καὶ καταχρήσεις ἐγίνονταν εἰς ὅλα τὰ στάδια τῆς ἀνωτέρω περιγραφείσης διαδικασίας ἐπισκευῆς

99. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ἰ δ ο υ, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σ. 426, τόμ. Δ', σσ. 285-286, τόμ. Β', σσ. 45-46, 225. Ὅσακεις δὲ ὁ αὐτὸς ὅρος ἢ ἡ «βασιλικὴ διαταγὴ» διαλαμβάνεται εἰς μπεράτι μητροπολιτῶν, προφανῶς ἀναφέρεται εἰς τὰ προνόμια τοῦ Πορθητοῦ.

100. Βλέπε ἐπ' αὐτοῦ βαθείας σκέψεις καὶ ἀνατομίαν τῆς τότε καταστάσεως, ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Ν. Π α ν τ α ζ ο π ο ὑ λ ο υ, Τὰ «προνόμια» ὡς πολιτιστικὸς παράγων εἰς τὰς σχέσεις Χριστιανῶν - Μουσουλμάνων, «Ἐπετηρὶς Νομικῆς Σχολῆς Πανεπ. Θεσσαλονικῆς», τόμ. Θ' (1975), σσ. 854-857, 863-867. Πρβλ. τὴν ὑπὸ τοῦ Δ ο σ ι θ έ ο υ Π α τ ρ ι ά ρ χ ο υ Ἰ ε ρ ο σ ο λ ὺ μ ω ν σ φ ζ ο μ έ ν η ν ἐνθύμησιν: «Ἐνας Τοῦρκος ἔπλασε ὄρισμὸν καὶ ἐπῆγεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ Ἀμακονίαν καὶ ἐκρήμνησε πολλὰς ἐκκλησίας», εἰς Ἄ. Π α π α δ ο π ο ὑ λ ο υ - Κ α ρ α μ έ ω ς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Α', Πιτρούπολις 1891, σ. 287.

101. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 132 (ἐγγραφοὶ 157, 25ης Μαρτίου 1723). Τὸ αὐτὸ ἐγγραφοὶ, βλέπε εἰς Α. Γ. Κ α ρ α β έ ρ γ ο υ, Τουρκικὰ ἔγγραφα, σ. 50.

102. Βλέπε, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Δ', σσ. 270 καὶ ἐπ. (ἐγγραφοί: 2324, ἔτ. 1742 καὶ 2612, ἔτ. 1755), ὅπου εἰς περίπτωσιν ἀσυνενοήσιας, τότε τὸ θέμα ἤγαστο εἰς τὸν Σουλτᾶνον διὰ τὴν ἐκδοσιν φερμανίου, πρὸς μεῖζον κῦρος.

χριστιανικῶν ναῶν. Ὑπάρχουν εἰσέτι περιπτώσεις ἐκτελέσεως ἐκκλησιαστικῶν ἔργων, ἀκόμη καὶ ἀνεγέρσεως νέων ναῶν ἢ μονῶν ἄνευ ἀδείας. Διὰ τὰς λαθραίας αὐτὰς ἐπιχειρήσεις εὐθύνονται τόσο οἱ ἡμέτεροι ὅσον καὶ οἱ ὀθωμανοὶ τοπικοὶ ἀξιωματοῦχοι, γεγονός τὸ ὁποῖον καὶ αἰτιολογεῖ τὴν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀντίδρασιν τῶν σουλτάνων ἢ καὶ ἐπαρχιακῶν διοικητῶν. Οἱ ἴδιοι, μὲ φερμάνια ἢ μπουγιουρουλδία, ἐπιμένουν εἰς τὴν ἐπιβολὴν τῆς νομίμου διαδικασίας εἰς τὸν ἀναδρομικὸν ἔλεγχον τῶν ἄνευ φερμανίου ναῶν, εἰς τὴν διακοπὴν τῶν κτιριακῶν ἐργασιῶν, τὴν σύλληψιν τῶν ἐνόχων, τὴν κατεδάφισιν τῶν παρανόμων κτισμάτων¹⁰³.

Ἐδῶ ὑπενθυμίζομεν, ὅτι ὁ Πατριάρχης Ἰωακεῖμ ὁ Α' (1498-1502, 1504) ἐπαύθη, κατόπιν ἐντολῆς τοῦ σουλτάνου Βογιατζιτ Β' (1491-1512), διότι ἐτόλμησε νὰ ἐπισκευάσῃ ἄνευ ἀδείας χριστιανικὸν ναὸν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν¹⁰⁴, ὁ δέ, γειτονικὸς τοῦ Κοζάνης, μητροπολίτης Γρεβενῶν Κύριλλος Ἰουστινιάνης (1670-1685) ἐξετοπίσθη, διότι ἐτόλμησε κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ Γρεβενῶν νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ νέον κτίσμα «κατὰ μίαν παλάμην εἰς μῆκος καὶ πλάτος». Ἀνεπιθύμητος, λοιπόν, ὁ μαρτυρικὸς Κύριλλος, κατέφυγεν εἰς τὴν Ρώμην ἐπὶ ὀκταετίαν, ἐπιδιώκων τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ τελικῶς ἐζήτησε τὴν παρέμβασιν τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας, ὅπως πολλοὶ τότε ἐπεδίωξαν νὰ συμπεριληφθοῦν εἰς τὸ προνομιακὸν καθεστῶς τῶν προστατευομένων (protegés), ἀτυχῶς ὅμως ἐναυάγησε καὶ ἐτάφη τὴν 3ην Δεκεμβρίου 1685 εἰς Plouinec τῆς Γαλλικῆς Βρετάννης, ὅπου σήμερα ὀλόκληρος συνοικία τιμᾶται ἐπ' ὀνόματί του¹⁰⁵.

Ἐπῆρχε τότε μεγάλη ἐπαγρύπνησις τῶν κρατούντων. Ἐντεταλμένοι «ἐπιθεωροῦνται τῶν ναῶν» περιήρχοντο καὶ ἐξήταζον τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς, καρπούμενοι τὴν σχετικὴν φορολογίαν καὶ τὰ ἄλλα δοσίματα τῶν χριστιανῶν. Καὶ ἡ παραμικρὰ ἀυθαίρετος ἐπισκευὴ ἐχρησίμευεν ὡς ἀφορμὴ παραβιάσεως τοῦ ναοῦ, μὲ δυσμενεῖς ἄλλοτε ἐπιβαρύνσεις τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, διὰ χρηματικῶν καταβολῶν. Κυρίως αὐτό, δεδομένου ὅτι οἱ Ὄθωμανοὶ ἐκαιροφυλάκτουν, θεωροῦντες «κάθε μερμερέτι», εὐκαιρίαν χρηματισμοῦ. Πολλάκις

103. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 119 (ἔγγραφο 145, ἔτ. 1711) καὶ σ. 137 (ἔγγραφο 161, ἔτ. 1728).

104. Χ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, σ. 143.

105. Βλέπε Σεργίου Σιγάλα, Μητροπολίτου Γρεβενῶν, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Γρεβενῶν, Γρεβενὰ 1986, σσ. 23, 98. Εὐ. Λέκκου, Τιμητικὸς ἐκδηλώσεις στὸ Plouhinec τῆς Γαλλίας γιὰ τὰ 300 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κυρίλλου, περ. «Ὅσιος Νικάνωρ», Ἰ. Μητρ. Γρεβενῶν, ἔτ. Α' (1986), τεύχ. 7, σσ. 104-105. Πρβλ. Π. Κοντογιάννη, Οἱ προστατευόμενοι, περ. «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΚΘ' (1917), σ. 18. Ν. Π. Ἐλευθεριάδου, Ἀνατολικαὶ Μελέται, τόμ. Α', σ. 158. Const. Papadopoulos, Les privilèges du Patriarchat Oecumenique, Paris 1924, σ. 9. Θ. Κ. Σαράντη, Τὰ Γρεβενά, «Μακεδονικά», τόμ. ΚΣΤ' (1987-1988), σσ. 276, 277.

τὰ καταβαλλόμενα, εἰς ὅλα τὰ στάδια διαδικασίας, διὰ τὴν ἄδειαν, ἦσαν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπαιτουμένην δαπάνην διὰ τὰ ἔργα ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ. Εἰς τὴν Κρήτην οἱ Χριστιανοί, διὰ ν' ἀπαλλάσσωνται ἀπὸ τὰς τοιαύτας ἐπιβαρύνσεις ἐσχηματίζαν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ἐπισκευαζομένου ναοῦ ἐνδεικτικὴν ταινίαν ἐξ ἀσβεστοκονιάματος, ποῦ ἐσήμαινε ὅτι ἔχει δοθῆ ἡ ἀπαιτουμένη διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐργασιῶν νόμιμος ἄδεια τοῦ οἰκείου ἱεροδικείου¹⁰⁶.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές ὅτι τὰ αὐτὰ ἴσχυον ἐξ ἐπόψεως διαδικασίας καὶ διὰ τὰς συναγωγὰς τῶν Ἑβραίων καὶ διὰ τὰ ὀθωμανικὰ δημόσια κτίρια: τεμένη (τζαμιά), στρατώνες, χαβουζες (δεξαμεναί), ὕδραγωγεῖα, λουτρά, τείχη καὶ ὀχυρωματικὰ ἔργα, διὰ τὰ ὁποῖα ἀπητεῖτο καὶ πραγματογνωμοσύνη καὶ προϋπολογισμὸς τῆς ἀναγκαίας δαπάνης ἀνεγέρσεως ἢ ἐπισκευῆς των καὶ ἔγγραφος ἄδεια διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχετικῶν κτιριακῶν ἐργασιῶν¹⁰⁷. Ἄλλὰ εἰς τί ἔγκειται ἡ διαφορὰ καὶ πρὸς τί τὰ παράπονα, προκειμένου περὶ κτισμάτων τῆς χριστιανικῆς λατρείας;

Ἡ διαφορὰ εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀπαρέσκεϊαν τῶν κρατούντων, εἰς τὴν παρεμβολὴν ἐμποδίων, πολλὰκις μέχρις ἀρνήσεως¹⁰⁸, εἰς τὴν φειδῶ καὶ τὴν ἄγρια χαρὰ, μέχρι σαδισμού, ποῦ ἠσθάνοντο οἱ κρατοῦντες μὲ τὸ νὰ παρεμβάλλουν ἐμπόδια εἰς τὸ ἔργον ἐπισκευῆς χριστιανικῶν ναῶν, μὲ τὸ νὰ καταπιέζουν καὶ νὰ ἀστυνομεύουν, νὰ φορολογοῦν ἐμμέσως τοὺς χριστιανούς, χρηματιζόμενοι ἀπὸ τὴν ὅλην περὶ τοὺς ναοὺς διαδικασίαν, ἢ ὁποῖα οὕτω κατέστη χρονοβόρος καὶ δαπανηρά.

Διότι, πῶς ἀλλιῶς νὰ ἐξηγήσωμε τὰς πολλὰς κωλυσιεργείας, τὰ συνεχῶς ἐπινοούμενα ἐμπόδια, τὰς ἀβανίας, τὰ λεγόμενα ἱερонуμικὰ κωλύματα¹⁰⁹;

106. Πρβλ. Π. Χιδίρογλου, *Das religiöse Leben auf Kreta*, Bonn 1967.

107. Ἰω. Βασδραβέλλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α' σσ. 184, 543. Ν. Σταυρινίδου, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 245, τόμ. Γ', σσ. 101, 360, 424, 426, τόμ. Δ', σσ. 214-215, 233, τόμ. Ε', σσ. 75, 96. Ἀ. Ζ. Καλλικλή, *Τὸ Ὄθωμανικὸν Δίκαιον ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθῆναι 1931, σσ. 58, 76, 90. Δ. Νικολαΐδου, *Ὄθωμανικοὶ Κώδικες*, τόμ. Α', Ἐν ΚΠόλει 1889, σσ. 14, 20, 39, 809, τόμ. Β', Κωνσταντινούπολις 1889, σ. 1654, τόμ. Γ', Ἐν ΚΠόλει 1889, σσ. 3120, 3146-3155. Κ. Ἀρμενοπούλου - ἐπιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Ἀθῆναι 1971, σσ. 112-143.

108. Τοῦτο ὁμολογεῖται ρητῶς καὶ διὰ τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ, βλέπε κατωτέρω, σελ. 551.

109. Εὐστρ. Ζεγκλίνη, *Ὁ Μπεκτασισμὸς στὴ Δυτικὴ Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 156, 159. Ν. Σταυρινίδου, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σ. 419 (ἔγγραφον 516, ἔτ. 1672), τόμ. Β', σ. 292 (ἔγγραφα 913, ἔτ. 1686), 424 (ἔγγραφα 1109, ἔτ. 1692), τόμ. Ε', σσ. 461 (2561), 225 (ἔγγρ. 2800, ἔτ. 1763). Ἰω. Βασδραβέλλη ὅπου ἀνωτέρω, σ. 172. Τ. Γριτσόπουλου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ Χριστιανικὰ Μνημεῖα Κορινθίας*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1973, σ. 296. Στ. Ράνσιμαν, *Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ*, τόμ. Β', σ. 364. Μ. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ Πενήτων*, σσ. 62,

Δηλαδή, ἀπηγόρευον οἱ κρατοῦντες τὴν ἀνέγερσιν ἢ λειτουργίαν ναοῦ, ὅταν εἰς τὸν πέριξ αὐτοῦ χώρον ὑπῆρχον οἰκίαι μουσουλμάνων, ὅταν κάποιος ἰμάμης εἶχεν ἐκεῖ προσευχηθῆ, ὅταν κάποτε κατείχετο ἢ ἀπετέλει τὸ σχετικὸν territorium ἰδιοκτησίαν μουσουλμάνου τινός. "Ἄλλοτε ἐτίθετο χρονικὸς περιορισμὸς σαράντα ἡμερῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ περατωθῆ ὁ ναός. "Ὁμως, διὰ τὸν "Ἁγίον Παντελεήμονα Τήλου ἐδόθη, τὴν 15ην Φεβρουαρίου 1592, ἀπὸ τὸ τοπικὸν ἱεροδικεῖον ἄδεια (νὰ γίνουν τὰ μερεμέτια, ποῦ θὰ διαρκέσουν ἀρκετὸ καιρὸ). Ἡ εἰδικὴ αὐτὴ μεταχείρισις «τῶν ἀρχαίων ραγιαδῶν» τῆς νήσου Τήλου δίδει τὸ μέτρον διαφοροποιήσεως καὶ τὸ εὐνοϊκὸν καθεστῶς, ὑπὸ τὸ ὁποῖον διατέλουν καὶ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπου καὶ περιπτώσεις αὐτομάτων ἢ καὶ ἀτύπων μικροεπισκευῶν¹¹⁰.

Ἄλλὰ καὶ ὁσάκις συγκατένευον οἱ κρατοῦντες, ἔθετον περιορισμοὺς ὕψους, περιορισμοὺς ἀνοιγμάτων, μὲ ἐπακόλουθον τὰ παράθυρα νὰ εἶναι πρὸς τὴν στέγην, ὥστε νὰ μὴ διευκολύνεται ἡ ὀπτικὴ ἐπαφὴ μετὰ τῶν γενομένων ἐντὸς τοῦ ναοῦ, νὰ μὴ ἀκούωνται αἱ μελωδίαι, νὰ μὴ φαίνεται ἡ φωταψία καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ ναοῦ λυχνοκαΐα. "Ὅταν πάλιν ἐδίδετο ἔγκρισις, ἡ ἐπισκευὴ τῶν ναῶν ἐχρῶνιζε ἀπὸ τὰ παρεμβαλλόμενα σκόπια ἐμπόδια τῶν τοπικῶν διοικητικῶν ὀργάνων, ἐντεταλμένων διὰ τὴν παρακολούθησιν τῶν κτιριακῶν ἔργων.

Ἐνώπιον τῆς ἀνωτέρω καταστάσεως οἱ χριστιανοί, προκειμένου νὰ διασώζουσιν τοὺς καταρρέοντας ἢ ἔρειπωμένους ναοὺς των, οἱ ὅποιοι παρέμενον ἀτμηλῆτοι ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν («ἀπὸ τῆς ἀλώσεως», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπαναλαμβάνεται εἰς πολλὰ ἔγγραφα), ἔδιδον, συνεχῶς κατέβαλλαν χρήματα, ἢ ἐξεμεταλλεύοντο παρουσιαζομένας εὐκαιρίας. Ἔτσι δὲν εἶναι σπάνιον τὸ φαινόμενον ἐπισκευῆς ναῶν ἀνευ ἀδείας, ἢ κατὰ παρέκκλισιν τῶν ὄρων τῆς χορηγηθείσης ἀδείας. Πρὸς τοῦτο οἱ χριστιανοὶ συνηργάζοντο μὲ καλοθελητὰς ἐκ τῶν κρατοῦντων, τοὺς ὁποίους ἐστόμωναν μὲ χρήματα, ἀκριβῶς διὰ νὰ ἔχουν τὴν σιωπηρὰν συγκατάθεσίν των. "Ἐφθασαν μάλιστα, ὅπως διαλαμβάνει ἡ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1772 διαταγὴ τοῦ πασᾶ τῆς Ρούμελης, πρὸς τὸν φρούραρχον καὶ τὸν ἱεροδίκην Θεσσαλονίκης, οἱ ἐκεῖ ἐπωνύμως ἀναφερόμενοι χριστιανοί, «ἐπιτυχόντες ἐπιτηδείως τὴν ἔκδοσιν Ἰψηλοῦ φερμανίου, νὰ

67. Τοῦ Ἰδίου, Βραχεῖα σημείωσις 108. Π. Χιδίρογλου, Κατάλογος Ὁθωμανικῶν χειρογράφων, σ. 405. Ν. Κ. Μητσοπούλου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων τῆς Ὀρτυνίας, Ἀθήναι 1956, σσ. 87, 99.

110. Χάρη Κουτελάκη, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο νήσου Τήλου, Ἀθήνα 1979, σσ. 24, 48-49, 59, 61. Πρβλ. Ἐλένης Κούκου, Οἱ Κοινοτικοὶ Θεομοὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήναι 1984, σσ. 43-44. Δ. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Τουρκοκρατία, Ἀθήναι 1957, σσ. 20, 30. Δ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Πρακτικὰ Ἀκ. Ἀθηνῶν, τόμ. ΚΣΤ' (1966), σσ. 62, 118, 123. Χρ. Μαυροπούλου, Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου, Ἀθήναι 1920, σσ. 205, 212. Εὐτυχίας Λιάτα, Ἡ Σέριφος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήνα 1987, σσ. 87-88.

κατεδαφίσουν ἐκ θεμελίων τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Θεσσαλονίκης καὶ ἐπανακτίσαντες αὐτὴν, νὰ ἐπεκτείνουν τὸ παλαιὸν πλάτος καὶ ὕψος, προσθέσαντες πολλὰ παραρτήματα. Εἶναι ἄξιον ἀπορίας, πῶς οὗτοι ἀπετόλμησαν νὰ διαπράξουν τοῦτο εἰς μίαν μεγάλην πόλιν ὡς ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ὁποία συγκεντρώνει πολλοὺς μουσουλμάνους...» Καὶ ζητεῖται εἰς τὴν συνέχειαν τῆς ἀνωτέρω διαταγῆς: «νὰ συλλάβητε ὅπωςδήποτε ἄλλους τοὺς φόρω ὑποτελεῖς καὶ νὰ τοὺς παραδώσητε εἰς τὸν ἀπεσταλμένον ὑπάλληλον, ἵνα τοὺς ὀδηγήσῃ εἰς τὸ διβάνιον τῆς Ρούμελης. Ἐὰν ἔνεκα προστασίας τινὸς ἤθελε προβληθῆ ἡ δικαιολογία, ὅτι οὗτοι ἐκρύβησαν καὶ ὅτι εἶχον φύγει ἀπὸ τὴν οἰκίαν των, γνωρίσατε ὅτι τοιαύτη τις δικαιολογία δὲν θὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν καὶ ὅτι πάντες θὰ τιμωρηθῆτε»¹¹¹.

Τὰ τελευταῖα ταῦτα μαρτυροῦν περὶ τῆς σχετικότητος τῆς τότε Ὀθωμανικῆς Διοικήσεως. Γνωρίζομεν, πάλιν ἀπὸ τουρκικὰς πηγές, ὅτι «οἱ ραγιαῖδες τοῦ χωρίου Ἐπανωμῆ τοῦ Δήμου Καλαμαριάς τοῦ καζᾶ Θεσσαλονίκης, ὑποστηριζόμενοι ὑπὸ τοῦ τιμαριούχου Ντάρογλου Ἀχμέτ, κατεδάφισαν ἄνευ ὕψηλοῦ φερμανίου τὴν εἰς τὸ χωρίον των ἐκκλησίαν καὶ οἰκοδόμησαν αὐτὴν, ἐπεκτείναντες πέρα τοῦ ἀρχαίου ρυθμοῦ τῆς...¹¹². «Ὁ δὲ ὑποτελής, ὀνόματι Χατζῆ Κωνσταντῖνος Γκεμιτζῆ - ὄγλοῦ, ἀνήγειρε πλησίον τῆς μονῆς Δοβρᾶ μίαν καινουργῆ ἐκκλησίαν», τῆς ὁποίας μάλιστα διετάχθη ἡ κατεδάφισις καὶ ἡ τιμωρία τοῦ κτίτορος αὐτῆς¹¹³. Ὁμοίως, «ὁ ἐκ τῶν θυρωρῶν τῶν αὐτοκρατορικῶν ἀνακτόρων καὶ πρόκριτος τῆς πόλεως Κατερίνης, Μεχμέτ ἀγάς, πρὸ δύο ἐτῶν, λαβὼν παρὰ τοῦ ἱεροδίκου Βεροίας μίαν ἱεροδικαστικὴν ἄδειαν ἐπισκευῆς, ἐπέτρεψε τὴν ὀλοσχερῆ κατεδάφισιν τῆς, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Βεροίας καὶ ἐντὸς τοῦ τσιφλικίου του ὀνόματι Στουπὶ (Κατερίνης) κειμένης, κατεστραμμένης παλαιᾶς ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐκ νέου ἀνεγείρσιν αὐτῆς. Ὅθεν οἱ δημογέροντες καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ χωρίου τούτου, ἀνεγείραντες τὴν ἐκκλησίαν ταύτην ἐναντίον τῆς βουλήσεως τοῦ σουλτάνου ἡμῶν, κατέστησαν τιμωρητέοι διὰ ποινῆς ἀρμοζούσης εἰς τοιοῦτους παραβάτας»¹¹⁴.

Εὐγλωττότερον πάντως εἶναι τὸ ἀπὸ 8ης Ἰανουαρίου 1780 φερμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀβδούλ Χαμίτ Α', πρὸς τὸν ἱεροδίκην Ἐλασσῶνος, ἐκ τοῦ ὁποίου πληροφοροῦμεθα τὰ ἀκόλουθα: «...μόλις φθάσῃ τὸ ὕψηλόν αὐτοκρατορικὸν φερμάνιον, ἔστω γνωστόν, ὅτι πλησίον τοῦ χωρίου Ὀρμανλῆ, ἐξαρτήματος τῆς Ἐλασσῶνος καὶ ἐν τῇ θέσει Σπαρμῶ οἱ φόρου ὑποτελεῖς ραγιαῖδες ἄνευ ἀδείας καὶ φερμανίου ἀνήγειραν ἐν μοναστήριον μὲ ὀγδοήκοντα δωμάτια,

111. Ἰω. Βασδραβέλλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σ. 158 (ἔγγραφον 130, ἔτ. 1772).

112. Βλέπε, ὅπου ἀνωτέρω, σ. 173 (ἔγγραφον 137, ἔτ. 1724).

113. Ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 217 (ἔγγραφον 227, ἔτ. 1781).

114. Ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 239 (ἔγγραφον 246, ἔτ. 1795). Περβλ. Ἁ. Γ. Καραβέρου, Τουρκικὰ ἔγγραφα, σ. 74.

τὸ ὁποῖον περιέβαλον μὲ τετραπλοῦς τοίχους, εἰς ἕκαστον δὲ τοῖχον κατεσκευάσαν θύρας μὲ λιθίνας ἀψίδας καὶ ὑπὸ τὴν γῆν ὑπόγεια καὶ παρόμοια διαμερίσματα, τὸ δὲ ἐν τῇ θέσει ταύτῃ κείμενον παλαιὸν μοναστήριον, τὸ περιέλαβον ἐντὸς τῶν τειχῶν. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἤρξαντο τὴν ἐπομένην ἡμέραν τοῦ μηνὸς Μαρτίου 1193 (1779), ἡμέραν Σάββατον, ἐξακολουθοῦν δὲ εἰσέτι. Εἰς τὸ χωρίον Τσαριτσάνην διερρύθμισαν καὶ ἐπεσκεύασαν νεωστὶ τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὰς στέγας τριῶν μοναστηρίων. Ἐπίσης ἐν τῇ θέσει Μπουναρ Μπασιῆ ἐπεχείρησαν τὴν κατασκευὴν μιᾶς ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν δὲν συνεπλήρωσαν εἰσέτι. Ἐν τῇ θέσει Οὐμάρ Ὀμπασῆ, παραπλεύρως τοῦ ἱεροῦ τεμένου, ἠγόρασαν τὸν ἀγρὸν τοῦ ἱμάμη ἀντὶ ἑκατὸν πενήκοντα γροσίων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπεχείρησαν νὰ ἀνεγείρουν ἐκκλησίαν καὶ ἔθεσαν τὰ θεμέλια αὐτῆς, ἀλλὰ φοβηθέντες τὰς διαδόσεις τὴν ἐγκατάλειψαν εἰς ὃ σημεῖον εὐρίσκετο. Ταῦτα ἐγνώσθησαν ἀπὸ τοὺς ἀφιχθέντας ὑπαλλήλους τοῦ ὑψηλοῦ κράτους Μου, οἵτινες καὶ τὰ κατέθεσαν ὡς αὐτόπται. Ὑπαίτιοι τῶν ἀπηγορευμένων τούτων πράξεων ὑπὸ τῶν εὐτελῶν ραγιαδῶν εἶναι ὁ γραμματεὺς τοῦ δικαστηρίου Ἀλῆ Κοτζᾶ, ὁ εἰσπράκτωρ Τζαμλῆ Ἰσμαῆλ καὶ μερικοὶ ἄλλοι γνωστοὶ κοτζαμπάσηδες (προεστοὶ) τῶν ραγιαδῶν. Ἐπίσης ὑπάρχει ἔγκυρος πληροφορία ὅτι καὶ ὁ κακοποιὸς βοεβόδας Ἐμὴν παρέσχεν ἄδειαν πρὸς τοῦτο»¹¹⁵.

Αἱ παράνομοι, κατὰ τὸ ὀθωμανικὸν δίκαιον, ὡς ἀνωτέρω πράξεις, εἰς τὰς ὁποίας ἐνεῖχοντο προφανῶς δωροδοκηθέντες, τὰ μνημονευόμενα πρόσωπα τῆς Τοπικῆς Τουρκικῆς Διοικήσεως Ἐλασσῶνος, κατὰ τρόπον μάλιστα προκλητικὸν (ὁ ἀγρὸς τοῦ ἱμάμη δι' ἐκκλησίαν - ἱερουμικὸν κώλυμα), ἐπέσυραν τὴν ὄργην τοῦ σουλτάνου, ὁ ὁποῖος διατάσσει ἐπιεικῶς, ὡς ἀναγράφεται εἰς τὸ φερμάνι, «ἀντὶ τῆς θανατώσεως» τὸν ἐγκλισμὸν τῶν ἐνόχων εἰς τὸ φρούριον Καλαμαριᾶς - Θεσσαλονίκης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω παραδειγμάτων περὶ ἐκκλησιῶν τῆς Μακεδονίας ἀλλὰ καὶ ἐξ ὧν συνέβαινον εἰς ἄλλας τουρκοκρατούμενας ἑλληνικὰς περιοχάς, προκύπτει ὅτι καὶ οἱ ἡμέτεροι δὲν ἦσαν ἀμέτοχοι, πολλάκις μάλιστα προεκάλουν τὰς ἀνωτέρω ἀντιδράσεις καὶ ἔδιδον τροφὴν εἰς τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῶν ὀθωμανῶν κυριάρχων.

Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ ἐπισκόπου Μετρῶν Γερασίου¹¹⁶, μετέπειτα πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, δι' ὅσα συνέβησαν μὲ τὰς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, εὐθὺς μάλιστα μετὰ

115. Ἰ ω. Β α σ δ ρ α β ἔ λ λ η, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Α', σσ. 303-304 (ἔγγραφο 218). Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ῖ δ ο υ, Μεταφράσεις Τουρκικῶν Ἱστορικῶν ἔγγραφων, Δ', ἔγγραφα: 2061, 2074, 2081.

116. Μ. Ι. Γ ε δ ε ὶ ν, Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, τόμ. Α', τευχ. Α', Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1911, σσ. 114 καὶ ἐπ. Κατὰ τὸν ἴδιον συγγραφέα εἰς τὴν περιοχὴν Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1453 ἠριθμοῦντο ναοὶ καὶ μοναὶ, ἐν συνόλῳ 463 (Ἱστορία τῶν Χριστοῦ Πενήτων, σσ. 20-21).

τάς περί ναῶν εὐεργετικάς διατάξεις τῶν μεταξύ Ρωσσίας καὶ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἰρηνικῶν διομολογήσεων. Ἐκεῖ, ὁ ἴδιος καταμαρτυρεῖ ζήλον ἄκριτον, σπουδὴν καὶ προκλητικότητα τῶν ἡμετέρων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπιτρόπων καὶ ἄλλων λαϊκῶν, ὅταν, κατὰ τὰ ἔτη 1774-1775, ἐπεχείρησαν ἐπωφελοῦμενοι τοῦ μποναμᾶ τοῦ σουλτάνου νὰ ἀμερεμετίσουν ἀθρόως» τὰς ἐκκλησίας των, αἱ ὁποῖαι ἦσαν μέχρι τότε ἐν λειτουργίᾳ ἐνενηντα ἑννέα τὸν ἀριθμὸν, εἰς τὴν εὐρυτέραν τῆς Κωνσταντινουπόλεως περιοχὴν καὶ ἦσαν ἀπὸ μακροῦ ἐγκαταλελειμμένα εἰς τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν.

Αἱ ἐπιχειρηθεῖσαι ὅμως ὑπερβάσεις, ἐξηρέθισαν τοὺς οὐλεμάδες τῆς Πόλης μέχρι σημείου νὰ ἀνακληθῆ, κατόπιν παραπόνων των, ἡ συλλογικὴ αὐτὴ καὶ κατ' ἐξαιρέσειν, διὰ τὸ γεγονὸς τῆς γεννήσεως σουλτανόπαιδος, ἐγκρισίς. Οὕτως, ἀναγκαστικῶς πολλαὶ ἐκκλησίαι, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Μετρῶν Γερασίμου, ἔμεινον ὡς εἶχαν πρότερον, ἄλλαι ἡμιστηλωμένοι καὶ ἄλλαι διετάχθη νὰ κρημνισθοῦν, διότι νωπὰ ἦσαν ἀκόμη τὰ πρόσθετα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου των καὶ αἱ πέρα τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ ὑπερβάσεις.

Ἀνάγλυφον πάντως προκύπτει ἐκ τῶν σχετικῶν πηγῶν τὸ κλίμα δυσπιστίας, τὸ ὁποῖον ἐκυριάρχει εἰς τὰς τοιαύτας σχέσεις. Φαίνεται σαφῶς, ὅτι δὲν ὑπῆρχε κλίμα ἐμπιστοσύνης¹¹⁷, οὔτε βεβαίως μεταξύ ἡμετέρων καὶ ὀθωμανῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ μεταξύ Ὑψηλῆς Πύλης καὶ τῶν κατὰ τόπους ἐκπροσώπων της. Εἰς τοῦτο ἐβάρυνεν ἀρνητικῶς τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀξιώματα ἐπωλοῦντο καὶ ἠγοράζοντο διὰ περιωρισμένην θητείαν. Εἶχον οἱ πλείστοι τὴν τάσιν πλουτισμοῦ καὶ τὸ αἰσθημα τῆς ἀνασφαλείας-προσωρινότητος. Ἡ κοινὴ ἰδεολογία, πὺ συνέδεε τοὺς Ὀθωμανοὺς, ἦτο ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς. Ὁ φανατισμὸς αὐτὸς ἐξήπτετο ἀπὸ μικρὰς ἢ μεγάλας ἀφορμὰς, οἱ δὲ χριστιανικοὶ ναοὶ ἦσαν κατὰ κανόνα τὸ ἀλεξικέραυνον¹¹⁸ τῆς ὀργῆς τῶν κρατούντων.

Εὐεργετικοί, πάντως, εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν

117. «Ὅχι ὅτι τὸ Διβάνι μου ἔχει ἐμπιστοσύνη σὲ κανένα ἀπὸ τοὺς Κεφερέ (ἄπιστοι-κάφροι), ὅπως καὶ σεῖς δὲν πρέπει νὰ τοὺς ἐμπιστεῖσθε», γράφει ὁ Σουλτάνος, πρὸς τὸν τοπικὸν φρούραρχον, ἐξ ἀφορμῆς ὑποθέσεως τῶν μοναχῶν τῆς Μονῆς Ἀγνούντος Ἐπιδαύρου· βλέπε, εἰς Μιχ. Γκητάκου, Ἡ Μονὴ Ἀγνούντος, Ἐν Ἀθήναις 1979³, σ. 41 (ἔγγραφο 15) Πρβλ. Κ. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, τόμ. Α', Ἀθήναι 1955, σελ. 189. Περὶ δὲ ψευδῶν καταθέσεων εἰς τὸ Ἱεροδικεῖον καὶ συκοφαντουμένων χριστιανῶν, βλέπε Ν. Σταυρινίδου, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἐγγράφων, τόμ. Δ', σ. 380 καὶ τόμ. Ε', σσ. 13, 69. Π. Χιδίρογλου Ἐθνολογικοὶ προβληματισμοὶ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ παρομιολογία, Ἀθήνα 1987, σσ. 45, 69, 86, 114, 118, 121. Θωμᾶ Κοροβίνη, Τουρκικὴς παρομιεῖς, Ἀθήνα 1988, σσ. 38, 100, 101.

118. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, σ. 108. Μ. Γ. Γεδεών, Βραχεῖα σημειώσεις, σσ. 111-112. Ν. Μαρκοπούλου, Τουρκικαὶ βιαιοπραγίαι ἐν Ναούσῃ τῆς Πάρου, Ἐν Νάξῳ 1893, σσ. 14 καὶ ἐπ.

παράγοντες, ἐπηρεάζοντες πρόσωπα καὶ πράγματα, ἀνεδείχθησαν κατὰ τὴν μακροαίωνα δουλείαν οἱ ἐπιφανεῖς Φαναριῶται¹¹⁹, οἱ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀξιωματοῦχοι τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, οἱ δραγουμάνοι τοῦ Στόλου, ἐκπρόσωποι τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως¹²⁰ καὶ τῶν συντεχνιῶν, οἱ ἐρμηνευταὶ τοῦ κορανίου: μουφτῆδες καὶ οὐλεμάδες, (ὅταν ὁ ρόλος των δὲν ἦτο ἀρνητικὸς καὶ ἡ κρίσις των μεροληπτικὴ¹²¹), οὐχὶ ἅπαξ ἡ σουλτάννα-βαλιδέ¹²², ἀκόμη καὶ εὐνοούμεναι τῶν σουλτάνων¹²³, καλοκάγαθοι τοπικοὶ ἀγάδες¹²⁴, συνετοὶ καὶ μεγάθυμοι σουλτάνοι, ἢ καὶ ἔκτακτα ὑπερφυσικὰ ἢ φυσικὰ φαινόμενα ἢ εὐχάριστα γεγονότα, προκαλοῦντα αἰσθησὶν καὶ αἰσθήματα ψυχικῆς εὐφορίας, κατανοήσεως καὶ φιλανθρωπίας¹²⁵ καὶ ὅπωςδήποτε αἰ διομολογήσεις καὶ αἰ μετ' ἄλλων Κρατῶν συνθῆκαι τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, μὲ τὰς εὐεργετικὰς ὑπὲρ τῶν ναῶν γνωστὰς διατάξεις. Ἀρνητικοὶ πάντως παράγοντες εἶναι ὅσοι κατὰ περίπτωσιν ἀνεφέρθησαν ἐν τοῖς προηγουμένοις.

Εἰδικώτερον, διὰ τὴν περιοχὴν τῆς Κοζάνης εἶναι γνωστὴ καὶ ἐν πολλοῖς ἀπαθανατισμένη εἰς ἀναμνηστικὰς μαρμαρίνους ἐπιγραφὰς καὶ λοιπὰς ἐνθυμήσεις, ἡ εὐεργετικὴ πρωτοβουλία καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ παρέμβασις ἐπ' αὐτῶν ἀξίων τέκνων τῆς, εἰς θέματα ἀνεγέρσεως καὶ ἐπισκευῆς ναῶν καὶ τῶν ἐξαρτημάτων αὐτῶν, ὡς ἀνεφέρθη ἄνωτέρω.

119. Περ. Ἀργυροπούλου, Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, *L' Hellenisme Contemporain 1453-1953*, σσ. 160, 165 καὶ ἐπ. Michail-Dimitri Sturza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople* Paris 1983. P. Konortas, *Les rapports juridi-ques entre le Patriarchat orthodoxe de Constantinople et l' Empire Ottoman (1453-1600)*, «Questions et débats sur l' Europe centrale et orientale», 4 (1985), σσ. 155-156.

120. Τρύφ. Ξηροῦ, Ἡ Βυτίνα καὶ οἱ πενήτηντα τρεῖς ἥρωες καὶ ἡρώιδες τῆς, Ἀθήναι 1940, σ. 56. Μ. Σακελλαρίου, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν, Ἀθήναι 1978², σσ. 94, 96, 250.

121. Κ. Ἀμάντου, Οἱ προνομιακοὶ ὀρισμοί, σσ. 113 καὶ ἐπ. Μιχ. Κάλινδέρη, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα, σ. 25 (στ. 53-58).

122. Π. Ἀργυροπούλου, ὅπου ἄνωτέρω, σ. 160. Μιχ. Μουστοξύδη, Ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν ἀναλέκτων, τόμ. Α', Ἐν Κερκύρα 1872, σσ. 93-97. Στ. Ράβσιμαν, Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ, τόμ. Β', σσ. 363, 370, 378, 632-635. Κ. Ἀμάντου, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, τόμ. Α', σσ. 156-159.

123. Στ. Ράβσιμαν, ὅπου ἄνωτέρω, σ. 375.

124. Ἰω. Ζεγκίνη, Τὸ Ἄργος, σσ. 170, 180.

125. Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα, Ἀθήναι 1922, σσ. 20, 23, 61. Τοῦ Ἰδίου (Εὐγενίου Ἰερέως), Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ τὰ ἱερά αὐτῆς προσκνήματα, σσ. 108, 330-340.

Θ'. ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΩΝ ΝΑΩΝ.

Και ποῖος κατέβαλλε τὴν ἀπαιτουμένην δαπάνην; Ἡ ἐπισκευὴ ἢ καὶ ἡ ἀνέγερσις ναῶν καὶ μονῶν, ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐγένετο, κατὰ κανόνα, μὲ τὴν συμμετοχὴν τῶν ἐνοριτῶν, «διὰ συνδρομῆς τῆς κοινότητος ἀπάσης», ὅπως διαβάζομε εἰς κτιριακὰς ἐπιγραφάς, ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων, χρονολογημένων ναῶν ἐκ τῆς αὐτῆς περιόδου, διὰ τῶν ὁποίων πρόδηλον καθίσταται τὸ ἐνθουσιαστικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἐκυριάρχει εἰς τὰς ψυχὰς καὶ ἐδραστηροποιεῖ τοὺς κτίτορας καὶ συνδρομητὰς τῶν ἐκκλησιῶν¹²⁶. Αὐτὸ εἶναι γενικὴ διαπίστωσις διὰ τὸν εὐρύτερον ἑλληνικὸν χῶρον, ὅπως ἐπίσης αἱ περιπτώσεις χορηγῶν-μεγάλων εὐεργετῶν, ἀξιοματούχων, μεγαλεμπόρων, πλουσιῶν γαιοκτημόνων, ἀναλαβόντων ἐξ ὀλοκλήρου ἢ κατὰ μέγα μέρος τὴν δαπάνην ἐπισκευῆς ἢ ἐξωραϊσμοῦ συγκεκριμένων ἐκκλησιῶν. Πολὺ σπουδαῖος ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἦτο ὁ ρόλος καὶ συχναὶ αἱ πρωτοβουλίαι τῶν συντεχνιῶν, ὡς εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Κοζάνης, καὶ τῶν ἀποδήμων Ἑλλήνων, συνήθως ἐγκατεστημένων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἰς τὴν Αὐστρουγγαρίαν, τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, ἢ εἰς τὰς ἐμπορικὰς πόλεις τῆς Ἰταλίας¹²⁷.

Πολὺ ὑπολογισμὸς εἶναι ἡ αὐθόρμητος συνεργασία τῶν πιστῶν· οἱ δὲ δημογέροντες καὶ ἄλλοι ὑπεύθυνοι καθώριζαν τὴν προσωπικὴν ἐκάστου ἐργασίαν¹²⁸. Πρωταρχικὸν καθῆκον τῶν ἐνοριτῶν ἐθεωρεῖτο τότε ὄχι μόνον ἡ ἀνέγερσις-ἐπισκευὴ ναῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγιογράφησις, ἡ συντήρησις, ὁ ἐξωραϊσμὸς αὐτῶν διὰ ἱερῶν σκευῶν, ἀμφίων, εἰκόνων καὶ τῶν ἀπαραιτήτων λειτουργικῶν βιβλίων¹²⁹.

Σημαντικὴ συνδρομὴ διὰ τὰ κτιριακὰ ἔργα τῶν ναῶν προήρχετο ἀπὸ τὰς εἰσπράξεις περιφερομένων δίσκων εἰς πανηγύρεις καὶ μεγάλας ἐορτάς, ἀπὸ συνδρομῆν ἄλλων πλησιεστέρων ναῶν¹³⁰, ἀπὸ ἀφιερῶματα καὶ εἰσπράξεις

126. «Ἀνεκαινίσθη ὁ Θεῖος καὶ πάντιμος ναὸς οὗτος τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου διὰ δαπάνης τῶν τιμιωτάτων ἀρχόντων τῆς πολιτείας Ἄργους καὶ παντὸς τοῦ χριστονοῦμου λαοῦ εἰς διηλεκτὰς μνημόσυνον καὶ ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν, ἐν ἔτει ρχχθ' (1699)» Ἰω. Ζεγκίνη, ὅπου ἀνωτέρω, σ. 295. Πρβλ. παρομοίαις μαρτυρίας, εἰς ἐπιγραφὰς τῶν ἐνταῦθα μνημονευομένων ἔργων τῶν Χ. Μπούρα, Κ. Καλοκέρη, Ἄν. Ὁρλάνδου, Ἄνδρ. Ξυγγοπούλου, Π. Μπίρη καὶ Ν. Διαλελίη, Ἐπισκοπικὰ Κοζάνης, Κοζάνη 1972. Πρβλ. Ἰακώβου Κλεμβρότου, Mytilena Sa-cra, τόμος Α'-Γ', Ἀθήναι 1970—.

127. Μιχ. Καλινδέρη, Αἱ συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1973, σσ. 81 καὶ ἐπ. 85, 126. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, σ. 9. Στ. Ξανθοῦ διδῆ, Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ Ἡρακλείου Κρήτης, Ε.Ε.Β.Σ., τόμ. Δ' (1927), σ. 106-108.

128. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, σ. 95.

129. Πρῶδρ. Ἀκάνθοπούλου, Ἡ ἱστορία τῶν ἐνοριῶν, σ. 95.

130. Εὐγενίου (Μ. Γεδεών), Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ, σ. 220.

περιφερομένων ἐπὶ τούτῳ ἱερῶν λειψάνων ἢ εἰκόνων, τῇ συστάσει μάλιστα εἰδικῶν πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων («ἀπανταχοῦσαι»). Οἱ ἔρανοι αὐτοὶ διηνεργοῦντο ἐνίοτε ἀνά τὸν ὀρθόδοξον κόσμον¹³¹. Ὑπολογίσιμοι ἦσαν ἐπίσης αἱ πρόσοδοι τῶν ἐνοριακῶν ναῶν ἀπὸ ἀφιερώματα τῶν πιστῶν, εἰς οἰκίας, ἀγρούς καὶ λοιπὰ ἀκίνητα καὶ ἀπὸ παραχώρησιν μέρους ἐκ τῶν ἀρχιερατικῶν δικαιωμάτων ὑπὸ τινῶν Ἱεραρχῶν¹³². Ὑπάρχουν περισσότεραι πληροφορίαι περὶ τῶν οἰκονομικῶν τῶν ναῶν καὶ τῆς διαχειρίσεως αὐτῶν¹³³, θέμα ἐνδιαφέρον, ἐκφεῦγον ὅμως τῶν ὀρίων τῆς παρούσης μελέτης.

Ἀξίζει νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐδῶ, ὅτι τὸ ἔτος 1899 καθιερώθη εἰς τὴν Κοζάνην τὸ μονοπώλιον τοῦ κηροῦ. Ὁ τότε Μητροπολίτης Κωνσταντίας ὑπήγαγε τὴν ὅλην κατασκευὴν καὶ διάθεσιν κηρίων ὑπὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔλεγχον. Τὸ μονοπώλιον τοῦτο τοῦ κηροῦ διηυθύνετο ὑπὸ Τριμελοῦς Ἐπιτροπῆς, αἱ δὲ ἐξ αὐτοῦ εἰσπράξεις διετίθεντο ὡς πάγιος πόρος κυρίως διὰ τὴν ἐνίσχυσιν Σχολείων τῆς Μητροπόλεως Σερβίων καὶ Κοζάνης. Ἐντεῦθεν γνωρίζομεν, ὅτι τὸ χυτήριο μὲ τὸ ἐργαστήριο κατασκευῆς κηρίων ἐστεγάζετο εἰς συνεχόμενον πρὸς τὸν Ἅγιον Νικόλαον Κοζάνης κτίριον, διετίθεντο δὲ τὰ κατασκευαζόμενα κηρία ἀπὸ κεντρικὸν ἐκεῖ πρατήριο καὶ ἀπὸ ἓν δεύτερον διὰ τοὺς ναοὺς ὅλης τῆς περιοχῆς¹³⁴.

Πάντως, ἡ ἀνέγερσις ναῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας συναρτᾶται μὲ τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῶν Χριστιανῶν, ἀλλ' ὅμως δὲν ἐξαρτᾶται ἀποφασιστικῶς ἐξ αὐτῆς. Διότι ἔχομεν ἀνέγερσιν ναῶν καὶ εἰς πτωχάς, ἀγόνους περιοχάς. Τὰ κτίσματα γίνονται ἐκ τῶν ἐνόνητων μὲ πηλὸν ἢ ἄσβεστον καὶ ἀκατεργάστους λίθους, μὲ χονδροειδεῖς παραστάδες, εἰς τὰ περιορισμένα ἄλλωστε ἀνοίγματα τῶν τοίχων τῶν ναῶν. Ἔτσι οἱ ναοὶ ὁμοιάζουν μὲ τὴν τεχνικὴν

131. Βλέπε ὅπου ἀνωτέρω, σσ. 93, 99, 205, 207, 212, 225-228, 314-315. Πρβλ. G - L. v o n M a u r e r - μτφρ. Ὁ λ γ α ς Ρ ο μ π ά κ η, Ὁ Ἑλληνικὸς λαός, Χαϊδελβέργη 1835 - Ἀθήναι 1976, σσ. 278-279.

132. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ῖ δ ο υ, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορῶντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, τόμ. Γ', σ. 295 καὶ τόμ. Ε' σσ. 30, 73, 86, 112, 223. Π. Ν. Π α π α γ ε ω ρ γ ῖ ο υ, Αἱ Σέρραι καὶ τὰ προάστεια..., Byz. Zeitschrift, τόμ. III (1894), 264.

133. Βλέπε ἐνδεικτικῶς: J. K a b r d a, Le système fiscal de l' Eglise orthodoxe dans l' Empire Ottoman, Brno 1968. N i c. B e l d i c e a n u, Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serrès et Zichna aux XIV et XV siècles, Jahrbücher der Osterreichschen Byzantinistik, τόμ. KZ' (1978), σσ. 269, 281, 285 καὶ σχετικὰ καὶ λοιπὰς τοῦ αὐτοῦ μελέτας. Π ρ. Ἄ κ α ν θ ο π ο ὄ λ ο υ, ὅπου ἀνωτέρω, σσ. 57-61 καὶ ὅπου ἐκεῖ παραπέμπεται. Ρ. Κ ο ν ο ρ τ α ς, Les Contributions Ecclésiastiques, Actes du II Colloque International d' Histoire, III (1986) καὶ τὰς σχετικὰς ἐργασίας τοῦ Ἰ ω. Μ. Κ ο ν ἰ δ ά ρ η καὶ τῆς Ἐ λ ε υ θ ε ρ ῖ α ς Σ. Π α π α γ ἰ ά ν ν η καὶ τὴν πρόσφατον Ν ε ο κ λ. Σ α ρ ρ ῆ, Ὁσμανικὴ πραγματικότητα. II, Ἡ δογματικὴ Διοίκηση, Ἀθήνα 1990, σσ. 421, 471, 483, 486.

134. Μ. Κ α λ ἰ ν δ έ ρ η, Αἱ συντεχνίαι, σσ. 40-43.

τῶν σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ οἰκοδομικὴ ἐν γένει τακτικὴ καὶ αἰ δυνατότητες, ποὺ ὑπῆρχαν, διὰ τὰ κοινὰ οἰκήματα, ἐπηρεάζουν, ὡς ἤδη παρετηρήθη, καὶ τὴν ναοδομίαν¹³⁵. Ἡ σύγκρισις ὅμως μεταξὺ τῶν ἀγόνων ὀρεινῶν περιοχῶν ὡς πρὸς τὶς πολλὰς ἐκκλησίες π.χ. τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου¹³⁶ ἢ ἄλλων περιοχῶν, ὑπὸ προνομιακὸν καθεστῶς, δείχνει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιῶν τῶν πρώτων περιοχῶν, εἶναι αἰσθητῶς μικρότερος, ὄχι διότι οἱ κάτοικοί τοὺς εἶναι ὀλιγώτερον θρησκευτικοί, ἀλλὰ «γιατὶ ζοῦσαν σὲ μιὰ ἀξεπέραστη φτώχεια» ἢ ὑπὸ ζυγὸν σκληρότερον.

Ζητῶν, ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης, ἱερεὺς καὶ Σχολάρχης Καρπενησίου, μὲ ἀχρονολόγητον αἵτησίν του, προσυπογραφομένην καὶ ὑπὸ τῶν Καρπενησιωτῶν (πιθανῶς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1645-1647), τὴν συνδρομὴν τοῦ Εὐστρατίου, ἡγεμόνος τῆς Μπογδανίας (Μολδαβίας) διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐκ βάθρων νέας μεγαλυτέρας ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδος εἰς Καρπενήσιον, ὅπου ἡ προϋπάρχουσα μικροτέρα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, γράφει: «... Διότι ἐδῶ ὁ ζυγὸς καὶ τυραννικώτατος καὶ ἡ ὠμότης τῶν καθ' ἡμέραν συντελειῶν δὲν ἀφῆκεν οὐδὲ τὴν τυχοῦσαν δύναμιν εἰς τοὺς ἀδελφούς, ὥστε καὶ τὰς προγεγονυίας ἀδυνατοῦσι νὰ τὰς ἀνακτίσουσι» (ἐννοεῖται ἐκκλησίας)¹³⁷. Δὲν ἔχει ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης, παρὰ νὰ σκεφθῇ τὴν οἰκονομικὴν ἐξαθλίωσιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν εὐρέθημεν μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν ξενικὴν κατοχὴν καὶ τὸν ἐμφύλιον, διὰ νὰ ἔχη τὸ μέτρον κατανοήσεως καὶ συγκρίσεως καὶ διὰ νὰ μὴ θεωρήσῃ ὑπερβολικὰ τὰ ἀνωτέρω. Καὶ νὰ παραβάλλῃ ἀκόμη πρὸς τὴν κατάστασιν τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν ἐργῶδη προσπάθειαν ἀνακαινίσεως, στηρίξεως ἢ ἐκ θεμελιῶν ἀνεγέρσεως χιλίων ἐξ αὐτῶν, κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν περίοδον, τὴν λεγομένην τῆς «ἐθνικῆς ἀνασυγκροτήσεως» τῆς χώρας μας¹³⁸.

135. Χ. Μ π ο ὄ ρ α, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση (1453-1821), «Ἀρχιτεκτονικὰ θέματα», τόμ. Γ' (1969), σσ. 164, 171. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος, «Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἄλωση», Ἀθήνα 1979, σ. 166.

136. Βλέπε προχειρῶς περὶ τῶν πολλῶν ἐκκλησιῶν τῶν νησιωτικῶν χώρων: Μ ά ρ κ ο υ Σ ἰ ώ τ η, Τὰ ἐξωκλήσια τῆς Τήνου, Ἀθήναι 1978. Ἄ ρ η Κ ω ν σ τ α ν τ ἰ ν ἰ δ ῆ, Ἐωκλήσια τῆς Μυκόνου, Ἀθήναι 1953. Ἰ ω. Ρ ά μ φ ο υ, Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα Κιμῶλου, τόμ. Β', σσ. 272-273. Γ. Μ ε λ ἰ σ σ η ν ο ὕ, Ἡ Νάξος, Ἀθήναι 1958². Ν. Ἀ λ ἰ π ρ ά ν τ η, Πάρος καὶ Ἀντίπαρος, Ἀθήνα 1978². Ν. Τ ρ ο ὕ λ λ ο υ, Σίφνος, Ἀθήναι 1986, σσ. 85, 92, 116, 131. Ἰ. Φ ρ α γ κ ο ὕ λ α, Ἱστορία τῆς Σκιάθου, Ἀθήναι 1978 καὶ λοιπὰς τοπικὰς ἱστοριογραφίας. Πρβλ. Γ. Μ ά ο υ ε ρ - μ τ φ ρ. Ὁ λ. Ρ ο μ π ά κ η, Ὁ Ἑλληνικὸς λαός, σ. 279. Δ α μ. Χ ρ ἰ σ τ ο π ο ὕ λ ο υ, Συλλογὴ τῶν σπουδαιότερων ἐγκυκλίων τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1987, σσ. 66-69, 217-219.

137. Π. Β α σ ἰ λ ε ἰ ο υ, Ἡ ἐκκλησία Ἁγία Τριάδα τοῦ Καρπενησιοῦ, Ἀθήνα 1962, σ. 39. Πρβλ. «Σύναξις Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ἡ ἐποχὴ του», Καρπενήσιον 12-14 Ὀκτωβρίου 1984, Πρακτικά, ἐπιμ. Π. Κ. Β λ ά χ ο υ, Ἀθήναι 1986, σσ. 168 καὶ ἐπ.

138. Βλέπε τὸν ἀπὸ 1 Ἰουνίου 1953 λόγον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Σπυρίδωνος

Ι'. ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΙΗ' — ΙΘ' ΑΙΩΝΑΣ.

Εὐνοϊκώτερα ἀπέβησαν τὰ πράγματα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, αἱ δὲ συνομολογηθεῖσαι συνθήκαι, μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ρωσσίας καὶ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, συνιστοῦν σταθμὸν εἰς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα, διότι ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος καὶ κυρίως κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ. ἔχομεν ἐπιεικεστέραν πολιτικὴν τῆς Ὀθωμανικῆς Διοικήσεως ἔναντι τῶν ναῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν ἐν γένει πληθυσμῶν τῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν.

Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζῆ (Ἰούλιος 1774) προβλέπετο μεταξὺ ἄλλων.: «Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑπισχνεῖται σταθερὰν προστασίαν εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτῆς... Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ἀποδέχεται... νὰ μὴ ἐμποδίζῃ κατ' οὐδένα τρόπον τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ νὰ μὴ προβάλλῃ ἔνστασιν εἰς τὴν οἰκοδομὴν νέων ναῶν ἢ τὴν ἐπανόρθωσιν παλαιῶν, ὡς ἐν τῷ παρελθόντι συνέβη... νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ιδιώτας πάσας τὰς κτήσεις καὶ γαίας, ἃς ἀρχῆθεν κατεῖχον...». Παρόμοιαι ἦσαν αἱ διατάξεις τῶν συνθηκῶν Κωνσταντινουπόλεως (1800), Παρισίων (1856), Βερολίνου (1878), κ.λ.π., ὡς ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω¹³⁹. Ἐκτοτε ἔχομεν συχνὰς ἐπισκευὰς ἀκόμῃ καὶ ἀνεγέρσεις νέων ναῶν, εἰς περιορισμένον βέβαια ἀριθμὸν¹⁴⁰.

καὶ πεπραγμένα τῆς «Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἀνεγέρσεως καταστραφέντων ναῶν Ἑλλάδος», εἰς ἴδιον τεῦχος, ὑπὸ τὸν τίτλον «Γ ῶ Σ ω τ ῆ ρ ι Θ ε ῶ», ἔκδ. Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1953, σσ. 5, 29-80.

139. Βλέπε, ἀνωτέρω τὸ περὶ ναῶν θεσμικῶν πλαίσιον τῆς Ὀθωμανικῆς νομοθεσίας, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρουσίας μελέτης.

140. Ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν νέων ναῶν, θὰ ἐφαίνετο ἐφ' ἐνὸς καταλόγου τῶν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας, συντεταγμένου κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν καὶ γεωγραφικὸν διαμερισμῶν. Ἐλλείπει ὅμως τοιοῦτου inventarii, σταχυολογοῦμεν ἀκολούθως περιπτώσεις ἀνεγέρσεως νέων ναῶν, κατὰ τὴν νέαν αὐτὴν περίοδον: Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου εἰς Σταυροδρόμιον - Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἔτος 1804, εἰς τόπον ὅπου δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως ἀρχαιότερος χριστιανικὸς ναός, εἰς ἐφαρμογὴν ρητῆς προβλέψεως τοῦ ἀρθροῦ 14 τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ. Βλέπε, ἐπίσης νέους ναοὺς, εἰς τὴν περιφέρειαν Κωνσταντινουπόλεως, εἰς Μ. Ι. Γ ε δ ε ὶ ω ν, Βραχεῖα σημειώσεις περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν δικαίων, σσ. 103, 106, 107. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ (Εὐγενίου ἱερέως), Ἱ Ζωοδόχος Πηγὴ, σσ. 95, 241-243. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, σσ. 95, 241-243. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, σσ. 161-163. Λ ε ω ν. Β ε ζ α ν ῆ, Ὁρθόδοξος Ἱ. Ν. Δώδεκα Ἀποστόλων Φερίκιοι, Κωνσταντινουπόλις 1971, σσ. 5-9. Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, τόμ. Γ', σ. 145. Καὶ τοὺς μνημονευμένους νέους ναοὺς ὑπὸ Π. Ἀ κ α ν θ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τῶν ἐνοριῶν τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου, σ. 50. Καὶ ἀνακατασκευαί εἰς τὴν αὐτὴν καὶ λοιπὰς ἑλληνικὰς περιοχὰς, βλέπε παρὰ Μ. Γ. Γ ε δ ε ὶ ω ν (Εὐγενίου ἱερέως), ὅπου ἀνωτέρω, σσ. 85, 97, 201, 218, 277, 324,

Σπουδαίως συνέβαλλεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ἡ ἠθικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάκαμψις τοῦ δούλου Γένους, ὁ δυναμισμὸς τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, ἡ συνεταιριστικὴ ὀργάνωσις, οἱ ἀπόδημοι Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ βεβαίως οἱ «μεγάλοι Ρωμηοί», τὰ ἔξοχα δηλαδὴ τέκνα παλαιῶν Ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν, διακριθέντα εἰς τὸ διπλωματικὸν καὶ οἰκονομικὸν στάδιον, ὑπὸ τὴν ιδιότητα πλουσίων ἀστῶν, διευθυντῶν ἐμπορικῶν οἰκῶν, ἀξιοματούχων τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ἀκόμη καὶ ἡγεμόνων τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν¹⁴¹.

Σημειωτέον, ὅτι καὶ ὑπὸ τὴν νέαν αὐτὴν κατάστασιν, ἡ διαδικασίᾳ παρέμεινεν ἡ ἰδίᾳ, δηλαδὴ τὰ διὰ τοὺς ναοὺς κτιριακὰ ἔργα ἐνομιμοποιοῦντο μόνον μετὰ προηγουμένην ἱεροδικαστικὴν ἄδειαν (χοτζέτι). Προκειμένου δὲ περὶ νέων ναῶν, ἐκ βάθρων ἀνεγειρομένων, ἐξεδίδοτο φερμάνι, τοῦ δικαίωματος τούτου παραμείναντος ἕως τέλους εἰς χεῖρας τοῦ σουλτάνου, ὡς καὶ τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετον, τῆς μετατροπῆς δηλαδὴ χριστιανικοῦ ναοῦ εἰς μουσουλμανικὸν τέμενος. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν περιπτώσεων ἔγκειται εἰς τοῦτο: ὅτι τὸ δεύτερον ὡς ἄνω δικαίωμα τοῦ σουλτάνου, νὰ μετατρέπη δηλαδὴ ναοὺς εἰς τζαμιά, ρητῶς ὁμολογεῖται εἰς τὰ βεράτια τῶν μητροπολιτῶν, ἐνῶ διὰ τὴν δυνατότητα ἀνεγέρσεως νέων ναῶν οὐδεὶς λόγος γίνεται καὶ ἔτσι τὸ δικαίωμα τοῦτο τῶν χριστιανῶν παρασιωπᾶται, ὅπως καὶ ἡ περὶ αὐτοὺς φειδῶ καὶ δυσκολία καὶ τριβή, ὡς καταφαίνονται πλέον εἰς τὴν πρᾶξιν. Μόνον εἰς ἐλά-

243. Τοῦ ἰδίου, Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα, σ. 30. Β. Α. Μυστακίδου, Περὶ Κουρούτσεμε, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», Α', σσ. 352, 364-368. Δ. η. μ. Πολέμη, Βούλγαρο καὶ Παραδείσι. Δύο Ἀνδριώτικα Μετόχια στὴν Ἄλωση, «Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», τόμ. ΣΤ' (1986-1987), σσ. 75 καὶ ἐπ. Ἰ. ω. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Α', σσ. 547-548. Σ. τ. Ξανθοῦ διδου, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ εἰς Κρήτην, «Ἀθηνᾶ», τόμ. ΙΒ' (1903) σσ. 71, 75, 105, 123, 150, 158. D. Quinn, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐν τῇ Πινδικῇ χώρᾳ, «Ἀρμονία», τεύχος Β' (1900), σσ. 54, 65, 67, 69-74. Κ. ω. ν. Σκενδέρη, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως, Ἐν Ἀθήναις 1928, σσ. 47, 53. Βλέπε καὶ τὰς εἰδικὰς μελέτας τοῦ καθηγητοῦ Ν. Κ. Μουτσουπόλου περὶ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Μονῶν Γορτυνίας, Φλωρίνης καὶ Πέλλης. Ἀθανασίου Παπᾶ, Μητροπολίτου Ἐλευσπόλεως, Ἱστορικὸ Σημείωμα περὶ τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Κουσκουνζουκίου, Κωνσταντινουπόλις 1988. Π. Χιδίρογλου, Κατάλογος Ὀθωμανικῶν χειρογράφων, σ. 260. Τοῦ ἰδίου, Ἐπίσημα Ὀθωμανικὰ Ἐγγραφα, σ. 118-119. Πρβλ. Γ. Ἀντουράκη, Μελέτη, καταγραφή καὶ ἀρχειοθέτησις τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Ἐπιστ. Ἐπ. Θεολογικῆς Σχολῆς, τόμ. ΚΖ' (1986), Ἐν Ἀθήναις 1986, σσ. 845, 852.

141. Ἀ. π. Βακαλόπουλου, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, τόμ. Δ', σσ. 300-301 Ν. Πανταζοπούλου, Ἑλλήνων συσσωματώσεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν Ἀθήναις 1958, σ. 15. Ν. Σταυρινίδου, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Γ', σ. 27, σημ. 2 «Χριστιανικὴ Κρήτη», τεύχ. Γ', σσ. 392, 394. Κυριακῆς Μάμωνη, Σωματειακὴ ὀργάνωσις τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴ Μικρὰ Ἀσία, Δ.Ι.Ε.Ε. Ἑλλάδος, τόμ. ΚΣΤ' (1983), σσ. 63-114 καὶ «Δελτίο Κέντρου Μικρασ. Σπουδῶν», τόμ. ΣΤ' (1986-87), σσ. 155 καὶ ἐπ.

χιστα, ἀνωτέρω μνημονευθέντα κείμενα, ρητῶς ἀναφέρεται, ὅτι οἱ ραγιάδες δὲν ἔχουν δικαίωμα «νὰ κάμουν νέες ἐκκλησίες», ἢ «μηδὲ αὐτοὶ νὰ ποιήσουν ἄλλας ἐκκλησίας». Ἐξάίρεσιν ἀποτελοῦν αἱ ὑπὸ προνομιακῶν καθεστῶς περιοχαί, κυρίως τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, ὅπου κτίζονται πολλοὶ ναοί, αἱ δὲ ἐπισκευαὶ εἶναι ἄνθρωποι ἢ μετὰ προηγουμένην συνοπτικὴν διαδικασίαν¹⁴².

Αἱ γνωσταὶ καταχρήσεις, τὰ προσκόμματα καὶ αἱ αὐθαιρεσίαι τῶν κρατούντων ἰδίως εἰς τὴν ἐπαρχίαν, δὲν ἔλλειψαν καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς τελευταίας Τουρκοκρατίας, ὥστε αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι εὐεργετικαὶ περὶ τῶν ναῶν διατάξεις ἔμειναν πολλάκις ἐπὶ τοῦ χάρτου. Παραδείγματος χάριν, οἱ Λαρισινοὶ ἔχουν μίαν μοναχὴν ἐκκλησίαν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλεῖου· οἱ ἐγκάτοικοι Τοῦρκοι εἰς τὰ 1769, Ἰουνίου 12 τὴν εἶχαν γκρεμίσῃ· ὅθεν οἱ Χριστιανοὶ ἐκκλησιαζόνταν εἰς τὰ περίχωρα καὶ μ' ὄλον ὁποῦ πολλαῖς φοραῖς εἶχαν πασχίση νὰ τὴν ξανακτίσουν, δὲν ἤμποροῦσαν νὰ πάρουν τὴν βασιλικὴν ἄδειαν», διηγεῖται ὁ λογιώτατος Ἰωάννης Οἰκονόμου ὁ Λαρισσαῖος· «ἀλλ' εἰς τὰ 1794, Μαρτίου 5, εἰς τὸν καιρὸν τῆς δραγομανίας τοῦ μακαρίτου πεγζαδῆ Γεωργίου Μουρούζη, μετὰ βίας πέρνοντάς τιν μετὰ πολλότατα ἔξοδα καὶ μετὰ συνδρομὴν καὶ ἐπιστασίαν τοῦ τότε μητροπολίτου Λαρίσσης, τοῦ τωρινοῦ Ἐφέσου κὺρ Διονυσίου, τὴν ἔκτισαν πολὺ μεγαλήτερον καὶ εὐμορφότερον ἀπὸ τὴν πρώτην, ὅπου ἐβάλλθησαν τὰ ἀκόλουθα ἐπιγράμματα... ἀνεκαινίσθη ὁ ναὸς ἐκ βάθρων Ἀχιλλεῖου, ἔτους ἐπτακοσιοστοῦ χιλιοστοῦ ἀγίου, τετάρτου ἐνενηκοστοῦ, τῆ πέμπτη τοῦ Μαρτίου, νεύσει Θεοῦ καὶ Ἄνακτος διὰ χαιτσερίου»¹⁴³.

142. Δ. Γ κ ἰ ν η, Περίγραμμα Ἱστορίας Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 163, 320, 273, 484, 555, 1091. Β. Θ. Σ τ α υ ρ ἰ ν ἰ δ ο υ, Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχαι, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 121, ὅπου τὸ κείμενον τοῦ βερατίου τοῦ πατριάρχου Ἰωακείμ Β' (1873). Μ. Γ ε δ ε ὠ ν, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, σσ. 53-54. Π. Χ ἰ δ ἰ ρ ο γ λ ο υ, Σουλτανικὰ βεράτια, «Κυπριακαὶ Σπουδαί» ΛΕ' (1971) σ. 150. Ἐπομένως τυπικὸν μόνον ἀπεδείχθη καὶ τὸ ἀπὸ Μαΐου 1867 ὑπόμνημα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκπροσώπους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, διὰ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος περὶ τοῦ Hatt-i-Humayun καὶ βεβαιοῦται, ὅτι: «ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἐπιτρέπει τὴν ἐπισκευὴν καὶ ἀνέγερσιν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα βοηθεῖ εἰς τοῦτο, εἴτε διὰ παραχωρήσεως οἰκοπέδων εἴτε δι' ἐπιχορηγήσεων». Δ η μ. Ν ἰ κ ο λ α ῖ δ ο υ, Ὄθωμανικοὶ Κώδικες, τόμ. III, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1890, σ. 2872,

143. Ἰ ω ἄ ν ν ο υ Οἰκονόμου Λαρισσαίου, I, Ἀθηθινὴ Ἱστορία τοῦ Λουκιανοῦ Σαμοσατέως (μετάφρασις ἐστὶ Δημοτικὴ 1817). II, Ἱστορικὴ τοπογραφία ἐνὸς μέρους τῆς Θετταλίας 1817. Εἰσαγωγή - φροντίδα Μ. Ν. Π α π α ῖ ω ἄ ν ν ο υ, Ἀθήνα 1989 (ἔκδοσις Δήμου Λάρισσας) σσ. 167, 169. Πρβλ. Κ. Θ. Κ υ ρ ρ ἰ α κ ο π ο ὕ λ ο υ Ἰω. Οἰκονόμου Λαρισσαίου τοῦ λογιωτάτου, Ἱστορικὴ Τοπογραφία τῆς τωρινῆς Θετταλίας, Ἀθήναι (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Βλέπε, παρελκυστικὴν πολιτικὴν —ἐμπόδια διὰ τὴν ἀνέγερσιν ναοῦ τῆς ἐλληνικῆς παροικίας εἰς Χασικίου— Βουλγαρίας, παρὰ τὴν θετικὴν γνωμοδότησιν (φετῶς) τοῦ οἰκείου μουφτῆ, εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 495/Δ64/12 Δεκεμβρίου 1861 ἐκθε-

Τὴν πραγματικότητα αὐτὴν καὶ τὴν περὶ τοὺς ναοὺς φειδωλὴν καὶ ληστρικὴν πολιτικὴν ζητοῦν νὰ διορθώσουν ἐπανειλημμέναι διαταγαὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἢ τοπικῶν διοικητῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐπικαλούμενοι τὰς περὶ ἀνεξιθρησκείας διατάξεις τοῦ Κορανίου καὶ τὰς «συνθήκας μετὰ τῶν Μοσκόβων», ἐντέλλονται «ἵνα ὧσιν ἀσινεῖς καὶ ἀπρόσβλητοι πάντοτε αἱ ἐν τῇ Θεοφρουρήτῳ ἐπικρατεία μου ἐκκλησίαι καὶ μοναί...», προτρέπονται δὲ οἱ κατὰ τόπους ἱεροδίκαι καὶ φρούραρχοι εἰς εὐνομίαν καὶ σεβασμὸν τῶν ραγιαδῶν, «οἷτινες εἶναι παρ' ἐμοὶ παρακαταθήκη τοῦ δημιουργοῦ τῶν ὄντων», καθ' ἃ γράφεται εἰς τὸ ἀπὸ 26ης Μαΐου 1728 φερμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ Γ' καὶ εἰς τὸ ὅμοιον τοῦ σουλτάνου Ἀβδούλ Μετζζήτ (1853). Εἰδικώτερα, ἐπιμένουν οἱ σουλτάνοι εἰς τὴν ἀπαγόρευσιν ἐπιθεωρήσεως τῶν χριστιανικῶν ναῶν, εἰ μὴ μόνον κατόπιν σουλτανικοῦ φερμανίου, διότι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦτο ἐγένετο ἡ μεγαλύτερα κατάχρησις καὶ χρηματισμὸς ἐκ μέρους τῶν τοπικῶν ὑπαλλήλων. Ἐπιθεωρήσις ναῶν ἀπαγορεύεται ρητῶς, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἐπιθεωρῶν εἶναι εἰς τοῦτο ἐξουσιοδοτημένος διὰ μπουγιουρουλδίου τοπικοῦ διοικητοῦ¹⁴⁴.

Γεγονὸς πάντως εἶναι, ὅτι μετὰ τὰς συνθήκας καταβάλλεται σύντονος προσπάθεια ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν διὰ τὴν διάσωσιν τῶν ὑπαρχόντων

σιν τοῦ Γεν. Ὑποπροξένου Φιλιππουπόλεως Γ. Δ. Κανακάρη, εἰς Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ὑπ. Ἐξωτερικῶν, Φάκ. 1862/76. Πρβλ. Μ. Καλινδέρη, Τὰ λυτὰ ἔγγραφα τῆς Δημ. Βιβλιοθήκης Κοζάνης, σ. 28. Ν. Δελιανῆ, Ἐπισκοπικὰ Κοζάνης, ἐν Προλόγῳ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Ἄγνωστο κείμενο αὐτοβιογραφίας τοῦ Ἀρσενίου Κ. Ἀφεντούλη, «Θεολογία», τόμ. 59 (1988), σ. 366-367. Μ. Ι. Γεδεών, Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ πενήτων, σ. 55. Τοῦ ἰδίου, Ἀποσημειώματα χρονογράφου, σ. 269-270. Ἀν. Λεβίδου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, περ. «Ξενοφάνης», τόμ. Γ' (1905), σ. 249. Βλέπε ἐφημερίδα, «Τὰ Δίκαια τῶν Ἐθνῶν», πολιτικὴ ἐπιθεωρήσις, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔτ. Α' (1911-12), ἀριθ. φύλ. 2/91 τῆς 15-1-1912, σ. 3.

144. Βλέπε, ἔγγραφον 146 εἰς Ἰω. Βασδραβέλλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Α', σσ. 186, 305, 306. Πρβλ. τὸ ἀπὸ 17ης Δεκεμβρίου 1781 φερμάνι τοῦ σουλτάνου Ἀβδούλ Χαμίτ Α' πρὸς τὸν βαλῆ τῆς Ρούμελης, τοὺς ἱεροδίκαις καὶ ναῖπας τῶν Καζάδων τῆς Ρούμελης, εἰς Ἰω. Βασδραβέλλη, ὅπου ἀνωτέρω, τόμ. Β', σ. 217 (ἔγγραφον 228) ὅπου μετὰ τῶν ἄλλων ἐντέλλονται: «νὰ παύσουν νὰ ἐπιθεωροῦν τὰς ἐκκλησίας οἱ βαλῆδες ἐπὶ τῷ σκοπῷ χρηματισμοῦ ἢ ἀποκτήσεως ὑπηρεσιῶν...». Πρβλ. Ν. Σταυρινίδου, Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων, τόμ. Ε', σ. 80. Ἀντ. Σιγάλα, Πατριαρχικαὶ πράξεις, φερμάνια καὶ ἄλλα ἔγγραφα, «Μακεδονικά», τόμ. Α' (1940), σ. 287. Χάρη Κουτελάκη, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς νήσου Τήλου, σσ. 78-80. Τ. Γριτσοπούλου, Δύο μπεράτια τοῦ Δρύστρας Βαρθολομαίου, «Μνημοσύνη», τόμ. Θ' (1982-1984), σσ. 363 (στ. 34-40), 372. Μ. Γεδεών, Αἱ φάσεις τοῦ Ἐκκλ. Ζητήματος, σ. 115. Π. Χιδίρογλου, Κατάλογος ὀθωμανικῶν ἐγγράφων Σινᾶ, σ. 324. Τοῦ ἰδίου, Σουλτανικὰ βεράτια, σ. 233. Τοῦ ἰδίου, Ὄθωμανικὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Κύπρῳ Μονῆς Κύκκου, σσ. 106-107.

ναῶν, εἰς μερικὰς μάλιστα ἐπαρχίας ἢ ἐπισκευὴ τῶν ναῶν εἶναι ἀθρόα ἢ συστηματικὴ. Ὑπάρχουν περιπτώσεις περισσοτέρων ἐπιδιορθώσεων τοῦ αὐτοῦ ναοῦ· ἐκεῖ δὲ ὅπου ὑπῆρχε προνομιακὸν καθεστῶς ἢ διοικήσεις ἡπία, δηλαδὴ φιλάνθρωποι ἢ συνετοὶ ἀγάδες, τὰ πράγματα ἦσαν πολὺ εὐκολώτερα.

Ἡ δὲ κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν, ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, τὰ κτίσματα τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν, φαίνεται εἰς τὰς σχετικὰς ἐκθέσεις τοῦ Μινιστηρίου τῆς Θρησκείας τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ἑλλάδος (1821-1827), ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πεπραγμένα τῆς ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια συσταθείσης Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς (1828), ἢ ὁποία καὶ διενήργησε τὴν ἀπογραφὴν τῶν ναῶν αὐτῶν καὶ ἀπετίμησε τὴν ἐν γένει κατάστασιν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τοῦ Ἱεροῦ Κλήρου¹⁴⁵.

Καὶ διὰ μὲν τὴν νότιον Ἑλλάδα, ἢ τουρκικὴ κατοχὴ ἐτελείωσεν ἐνωρίτερον, τὴν δεκαετίαν τοῦ 1821, εἰς τὴν περιοχὴν ὅμως τῆς Κοζάνης παρετάθη μέχρι τοῦ 1912, δηλαδὴ μέχρι καὶ πρὸ ἐβδομήκοντα ὀκτῶ ἐτῶν, ἐπιζοῦν δὲ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας τέκνα ἐκ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα, τῆς ἱστορίας τῶν νεωτάτων χρόνων, ἢ Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μετέβαλε θέσιν ἔναντι «τῶν ἀπίστων»· ἀπέβαλε, τοῦλάχιστον θεωρητικῶς, τὴν περὶ διακρίσεως κυριάρχων καὶ ὑποτελῶν πατροπαράδοτον ἀντίληψιν, εἰσήγαγε τὰ γνωστὰ θεσμικὰ νομοθετήματα Χάττι-Σεριφ (1839) καὶ Χάττι Χουμαγιούν (1856), διὰ τῶν ὁποίων γενικῶς ἀπεδέχθη τὸν σεβασμὸν τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων ὅλων τῶν ὑπηκόων τῆς, ἀνεξαρτήτως Θρησκείας, ἔθνους, γλώσσης καὶ τελικῶς ἠλλάξε πολιτευμα, διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ χαλιφάτου (20 Ἀπριλίου 1924), ἀπὸ δὲ τῆς ἐποχῆς τῶν Νεοτούρκων (1906), Κοζανίται βουλευταί, ἐκπρόσωποι τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, μετέσχον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Τουρκικῆς Ἐθνοσυνελεύσεως¹⁴⁶.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἔχομεν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κοζάνης ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπισκευὰς ναῶν ἢ καὶ σπανίως ἀνεγέρσεις νέων ναῶν, μὲ χαρα-

145. Ἐμ.μ. Κωνσταντινίδου, Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ του πολιτικῆ, Ἀθήναι 1977, σσ. 27, 39. Πρβλ. τὰ συναφῆ μελετήματα τῆς Ἑλένης Μπελιᾶ. Γ. Γριτσοπούλου, Ἡ ὑπὸ τοῦ Καποδίστρια διορισθεῖσα πενταμελής Ἐκκλησιαστικὴ Ἐπιτροπὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς, Ἐν Ἀθήναις 1954 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας», τόμ. Α'-ΔΑ'). Γιὰ τὴν ἐρήμωση τῶν οἰκισμῶν, βλέπε, Ἰωάννη Γιανναροπούλου, Κατάλογοι καμοπόλεων καὶ χωρίων (1830), «Πελοπόννησιακά», τόμ. Π" (1978-1979).

146. Δ. Ζακυθινόυ, Τουρκοκρατία, σ. 19. Δ. Κιτσίκη, Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, Ἀθήναι 1988, σσ. 166 καὶ ἐπ. Ν. Πανταζοπούλου, Τὰ προνόμια ὡς πολιτιστικὸς παράγων, σσ. 827, 831, 871, (875!). Ν. Βλέχου, Ἡ σχέσις τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων πρὸς τὸ κυρίαρχον ὀθωμανικὸν κράτος, L' Hellenisme contemporain, Ἀθήναι 1953, σ. 146. Διὰ τὴν μετέπειτα περὶ ναῶν νομοθεσίαν, βλέπε C. G. Papadopoulos, Les Privilèges, σσ. 193 καὶ ἐπ. Βύρωνος Θεοδωροπούλου, Οἱ Τοῦρκοι καὶ ἐμεῖς, Ἀθήναι 1988, σσ. 43, 81, 233.

κτηριστικὸν ὅτι καὶ διὰ τὰς δύο περιπτώσεις ἐκδίδεται σχεδὸν πάντοτε σουλτανικὸν φερμάνι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

Εἰδικώτερον εἰς τὴν Μακεδονίαν τὸ θέμα τῶν ναῶν περιεπλάκη κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς, ἐξ ἀφορμῆς τῶν κακῶν ἐνεργειῶν τῆς σχισματικῆς τότε Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας (1860-1870), ὑποχειρίου τῆς ἐθνικῆς των κυβερνήσεως, εἰς τὴν προσπάθειαν ἀφελληνισμοῦ τῶν βορειοτέρων ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν, ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀλλοιώσεως τῆς ἐθνολογικῆς αὐτῶν εἰκόνας. Πολλὰ τότε διεπράττοντο εἰς βάρος τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ἐπομένως καὶ τῆς Κοζάνης, μεταξὺ δὲ ἄλλων καὶ ἡ κατάληψις ἐλληνικῶν ἐκκλησιῶν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν ἄλλων μειονοτήτων (Βουλγάρων, Κουτσοβλάχων Βλαχορουμάνων), περὶ τῶν ὁποίων πολὺ διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μητροπολίτου Σερβίων καὶ Κοζάνης Κωνσταντίου¹⁴⁷.

Ἀπὸ τοῦτο τὸ ἐνδεχόμενον ζητεῖ νὰ κατοχυρώσῃ τοὺς Ἕλληνας χριστιανούς, προφανῶς τῇ αἰτήσῃ των, τὸ ἀπὸ 10ης Φεβρουαρίου 1869 «αὐτοκρατορικὸν φερμάνιον» τοῦ σουλτάνου Ἀβδούλ Ἀζίζ, διὰ τοῦ ὁποίου παρέχεται ἄδεια ἐκ νέου ἀνεγέρσεως τῆς κατερειπωθείσης ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς τοῦ χωρίου Κολινδρού τοῦ καζᾶ Βεροίας, μὲ τὴν διευκρίνησιν ὅτι «ἐπειδὴ ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀνήκεν ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ ἔθνος, τὸ αἰτησάμενον τὴν ἀνοικοδόμησιν αὐτῆς, οὐδὲν ἄλλο ἔθνος ἔχει δικαίωμα ἐπεμβάσεως, χρησιμοποίησεως ἢ ἄλλο δικαίωμα ἐπ' αὐτῆς». Ἡ ἄδεια παρέχεται «ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς μὴ ὑπερβάσεως τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφομένων διαστάσεων, τῆς μὴ συλλογῆς καταναγκαστικῶν ἐράνων καὶ τῆς μὴ ἐνεργείας ἄλλης καταπιέσεως κατὰ τοῦ ἔθνους τούτου, μὲ τὴν ἀνωτέρω πρόφασιν»¹⁴⁸.

147. Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ καὶ μετέπειτα ἡ δεκαετία τοῦ 1900 ἔχει διὰ τὸν βόρειον Ἕλληνισμόν πολλὰ καὶ ἐν πολλοῖς δραματικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα ταλαιπωροῦν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς Κοζάνης. Βλέπε ἐπίσημον ἀλληλογραφίαν τοῦ Κοζάνης Κωνσταντίου περὶ τῆς εἰς βάρος του δολοφονικῆς ἀποπέρας, περὶ τῆς δράσεως τῶν βουλγαρικῶν κοιμιτᾶτων, περὶ τῶν Βλαχορουμάνων, οἱ ὅποιοι, δι' εἰδικῶν ὁμάδων κρούσεως ἀλλὰ καὶ συστηματικῶς διὰ διδασκάλων, προπαγανδίζουσιν εἰς τὰ Σέρβια, κυρίως εἰς Ἑλασσῶνα καὶ τοὺς γειτονικοὺς καζάδες, εἰς ἰδιόχειρα ἔγγραφα τοῦ Κωνσταντίου 30/65 τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1904 καὶ 41/72 τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1904 καὶ τὸ ἀπὸ 10ης Ἰανουαρίου 1906 δακτυλογραφημένον ἀντίγραφον μακρᾶς ἐπιστολῆς του, εἰς Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Ἰ.π. Ἐξωτερικῶν, Ν. Φ. 1903-1906/α'. Πρβλ. Διογ. Ξανάλατου, Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1944. Κων. Βακαλοπούλου, Νεότουρκοι καὶ Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 266 καὶ ἐπ., 314 καὶ ἐπ. Ἐπισκοπ. Ἀργολίδος (πρόφην Μυρέων) Ἀθανασίου, Ἀπομνημονεύματα, Βουλγαρικαὶ Θηριωδία, Ἐν Ἀθῆναις 1914. Κων. Βακαλοπούλου, Νεοελληνικὴ Ἱστορία (1204-1940), Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 239, 247, 251. Ἀ. Κεραμοπούλου, Γίεῖναι οἱ Κουτσοβλάχοι, Ἀθῆναι 1939. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὰς μελέτες τοῦ Ἀχ. Λαζάρου.

148. Ἰω. Βασδραβέλλη, Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, τόμ. Β', σ. 397 (ἔγγραφο 412) καὶ Ἀ. Γ. Κράβεργου, Τουρκικὰ ἔγγραφα σσ. 117-118.

ΙΑ'. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ.

Γενικῶς κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν οἱ ναοὶ «ἐκακοποιήθησαν», ὡς ἐξετέθη ἀνωτέρω εἰς τὴν παράγραφον διὰ τὰς τύχας τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Αὐταὶ ἦσαν μέχρι τέλους τὸ ἀλεξικέραυνον τῆς ὀργῆς τῶν κρατούντων, ὡς ὀρατὸν δεῖγμα ἑλληνικότητος καὶ χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ πεδῖον ἐφαρμογῆς τῆς περὶ ἀλλοθρήσκων ὑποτελῶν ὀθωμανικῆς ἀντιλήψεως, ἐξικνουμένης μέχρι περιφρονήσεως, δυσπιστίας καὶ βαναυσότητος.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας ἦτο τελείως ἀπηγορευμένη ἡ ἀνέγερσις νέων ναῶν, ἐπετρέπετο ὅμως ἡ ἐπισκευὴ τῶν κατὰ τὴν ἄλωσιν ὑπαρχόντων, — ὅσοι δὲν μετετράπησαν εἰς τζαμιά καὶ ἀφέθησαν διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν κατὰ τόπους χριστιανῶν. Ἡ ἐπισκευὴ τῶν ναῶν ἐγένετο ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν διαδικασίαν καὶ ὑπὸ τοὺς διαληφθέντας περιορισμούς, ἀντὶ ἀδροτάτων δοσιμάτων, τῇ παρεμβάσει τῶν μνημονευθέντων παραγόντων. Πρωτεύοντα πάντως ρόλον διεδραμάτιζεν ἡ συγκυρία, ἡ σκοπιμότης, ἡ προσωπικότης τοῦ φορέως τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ὁ χρηματισμὸς του, ὥστε ἐν τελευταία ἀναλύσει τὸ θέμα τῶν ναῶν ἀπέβη οἰκονομικόν.

Ἐξ ἀφορμῆς περιόδων κρίσεως ἢ ἀποπειρῶν βιαίων ἐξισλαμισμῶν ἢ κηρυχθέντος διωγμοῦ κατὰ τῶν χριστιανικῶν ναῶν ὑπὸ ἀφρόνων σουλτάνων, διετυπώθη ἡ ἄποψις ὅτι ὑπῆρχε σαφῆς πολιτικὴ κατὰ τῶν ναῶν. Ἡ θέσις αὐτῆ δὲν εὐσταθεῖ, διότι καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπιβεβαιώνονται διὰ τῶν βερατίων θεωρητικῶς τὰ προνόμια, εἰς δὲ τὴν πράξιν ἔχομεν καὶ ἀνεγέρσεις νέων ναῶν καὶ σχεδὸν ἀδιάκοπον ἐπισκευὴν τῶν παλαιωτέρων. Ἄρα δὲν ὑπῆρχε συστηματικὴ ἐχθρικὴ κατὰ τῶν ναῶν πολιτικὴ, ἀλλ' ἀπλῶς πολιτικὴ ἀντιφατικὴ, καιροσκοπικὴ, κατάχρησις ἐξουσίας, ὡς ἐξεδηλοῦτο αὕτη καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, ὥστε ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν τὰ προνόμια νὰ χαρακτηρίζωνται «ἀσταθῆ». Ἦσαν δὲ οἱ ναοὶ τὸ περισσότερον παντὸς ἄλλου ἀτετηθὲν προνόμιον τῶν χριστιανῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν.

Ἡ διαδικασία ἀνεγέρσεως ἢ ἐπισκευῆς ναῶν δὲν ἦτο ὁμοίομορφος, ἦτο δὲ σκοπίμως βραδεῖα διὰ παρεμβαλλομένων ἐμποδίων· ἐνίοτε κατεστρατηγεῖτο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, διὰ λαθραίων ἢ αὐθαιρέτων κτισμάτων, με τὰς ἀναφερθείσας ἐπιπτώσεις. Ἐντεῦθεν ἡ ὅλη περὶ τοὺς ναοὺς τριβὴ καὶ ταλαιπωρία, ἡ δυσπιστία καὶ καχυποψία, αἱ ἐπιθεωρήσεις τῶν ναῶν, ὁ ἐξαγορασμὸς τῶν ἀδειῶν καὶ τῶν συνειδήσεων.

Ματαίως ἐπιζητοῦν σῶφρονες καὶ μεγάθυμοι σουλτάνοι καὶ διοικηταὶ τῆς Ρούμελης νὰ περιορίσουν τὰς περὶ τοὺς ναοὺς καταχρήσεις τῶν τοπικῶν ὀργάνων τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, δεδομένου ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκμετάλλευσις καὶ βαναυσότης ἐσυνεχίσθη μέχρι τέλους. Φαίνεται σαφῶς, ὅτι οὔτε αἱ ἐντολαὶ τῶν σουλτάνων, οὔτε αἱ περὶ ἀνοχῆς καὶ ἀνεξιθρησκείας ἀρχαὶ

τοῦ Κορανίου, οὐδὲ αἱ μετέπειτα ἐπίσημοι διομολογήσεις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης ἐγγίζουσιν τὸν τουρκικὸν ὄχλον, ὅταν οὗτος ἐξωθεῖτο εἰς τὰ ἄκρα ὑπὸ φανατικῶν οὐλεμάδων, ὅσάκις ἀνεζωπυροῦτο ὁ θρησκευτικὸς αὐτοῦ φανατισμὸς, πικρὰν πεῖραν τοῦ ὁποίου ἐλάβομεν καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας (5 Σεπτεμβρίου 1955, Κωνσταντινούπολις).

Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς Τουρκοκρατίας, μετὰ τὴν σύναψιν τῶν ἀναφερθεισῶν συνθηκῶν, τὴν εἰσαγωγὴν προοδευτικῆς νομοθεσίας, ἐπετράπη ἡ ἀνέγερσις καὶ νέων ἐκκλησιῶν καὶ ἡ ἀνεμπόδιτος ἐπίσκευή τῶν ὑπαρχουσῶν. Οἱ χριστιανοὶ τότε ἐπωφελήθησαν ἐπαρκῶς, πλὴν ὅμως δὲν ἔπαυσαν μέχρι τέλους αἱ καταστρατηγήσεις, τὰ παρεμβαλλόμενα ἐμπόδια, ἡ φειδῶ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευσις. Ἐπ' αὐτῶν ἀναφερόμεθα ἀνωτέρω εἰς συγκεκριμέναις συχναῖς περιπτώσεσις. Πάντως, οἱ νέοι ναοὶ ἀνεγείρονται περιοριστικῶς, συνήθως ἐπὶ προϋπάρχοντος κτίσματος παλαιότερου ναοῦ, κατόπιν ἀδείας, παρεχομένης διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου. Ἡ δὲ ἄδεια διὰ τὴν ἀνέγερσιν ἐξ ὑπαρχῆς ἐντελῶς νέου ναοῦ δυσκόλως ἐδίδεδτο. Τὸ δικαίωμα τοῦτο παρέμενε συγκεντρωτικὸν εἰς χεῖρας τοῦ σουλτάνου, ὡς καὶ τὸ ἀντίθετον, δηλαδὴ τῆς ἀφαιρέσεως ἐκκλησιῶν καὶ τῆς μετατροπῆς των εἰς τεμένη ὀθωμανικῆς λατρείας. Γεγονὸς εἶναι ὅτι κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περὶ τῶν ναῶν περίοδον, δὲν ἔχομεν περιπτώσεις μετατροπῆς χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν εἰς τζαμιά.

Εἰδικώτερον, εἰς τὴν περιοχὴν Σερβίων καὶ Κοζάνης, ἐπαληθεύονται τὰ ὅσα συνέβαινον περὶ τῶν ναῶν εἰς τὸν εὐρύτερον χριστιανικὸν χῶρον. Ἀπαντῶμεν καὶ εἰς τὴν ἀκριτικὴν αὐτὴν περιοχὴν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ναοὺς, οἱ ὅποιοι εὐρίσκονται ἐν λειτουργίᾳ, συντηροῦνται, ἀνακαινίζονται, ἄλλοτε διευρύνονται, μερικοὶ δὲ ἐξ αὐτῶν σπουδαίως καλλωπίζονται, ὡς ὁ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κοζάνης.

Ἀνωτέρω ἐξετέθησαν αἱ ἀντιξοότητες καὶ τὸ δυσμενὲς κοινωνικὸν κλίμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζησε καὶ ἀνεπτύχθη ἡ Ἑλληνικότης καὶ ἡ Ὀρθοδοξία τῆς περιοχῆς. Σημασίαν ἔχει ὅτι ἀπὸ τῆς παρατεταμένης Τουρκοκρατίας τῆς Κοζάνης χρονολογοῦνται πλεῖστοι ναοί. Οἱ ναοὶ αὗτοι καὶ ἐλειτουροῦντο, κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον, καὶ σημαδεύουν τὸν χῶρον καὶ δανείζουσιν σήμερον τὰ ὀνόματά των εἰς ἐπωνύμους των οἰκισμοὺς, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρίσκονται. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλας χριστιανικὰς περιοχάς.

Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι κατὰ τὴν αὐγὴν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 εὐρέθημεν μὲ πολλοὺς ναοὺς: ἐνοριακοὺς, νεκροταφειακοὺς, μοναστηριακοὺς, παρεκκλήσια, ἐξωκκλήσια καὶ ἰδιωτικοὺς ἀκόμη ναοὺς. Τόσους μάλιστα, ὥστε ὁ Κοραΐς νὰ κατακρίνῃ τὸ γεγονός, οἱ δὲ λογοκρατούμενοι τῆς πρώτης τότε Ἱερᾶς Συνόδου «τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» νὰ ἐντέλλωνται ἐγκυκλιῶς: «περὶ μὴ ἀνεγέρσεως νέων ναῶν ἄνευ ἀποδεδειγμένης ἀνάγκης», διότι ἔλεγον «ὅτι ἐκ θρησκοληψίας ἀνηγείροντο», ἐνῶ ἄλλον εἶναι τὸ βαθύτερον θεολογικὸν νόημα τῶν πολλῶν ναῶν.

Δέν πρέπει ἐπομένως νὰ δραματοποιῶμεν τὸ περὶ ναῶν θέμα, διότι κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ὑπῆρχαν ἀνοικταὶ χριστιανικαὶ ἐκκλησίαι καὶ ἐκεῖ οἱ χριστιανοὶ ἐλειτουροῦντο, ἐξαίρεσει τῶν περιόδων κρίσεως· αὐταὶ πρέπει νὰ νοῶνται εἰς τὸ πλάσιον τῆς ἐποχῆς των, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν δυσειδαίμονα διάθεσιν τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τὴν φανατικὴν προσκόλλησίν των εἰς τὸ Ἰσλάμ. Ἄς ἀναλογισθῆ ὁ ἀναγνώστης, ὅτι τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἔχομεν εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπῃν πολέμους («ἱεροῦς») μεταξύ χριστιανῶν, εἰς δὲ τὴν Γαλλίαν μόλις τὴν 13ην Ἀπριλίου 1598 ἐκδίδεται τὸ περὶ ἀνεξιθρησκείας Διάταγμα τῆς Νάντης, διὰ τοῦ ὁποίου περιοριστικῶς ἀνεγνωρίζετο ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία τῶν Γάλλων Οὐγενότων (Διαμαρτυρομένων)· ἦσαν ὅμως τοιαῦται αἱ ἀντιδράσεις τῶν Καθολικῶν συμπατριωτῶν των, ὥστε ἀνεκλήθη τὴν 18ην Ὀκτωβρίου 1685 ὑπὸ Λουδοβίκου τοῦ ΙΔ', μὲ ἀποτέλεσμα οἱ Γάλλοι Διαμαρτυρόμενοι νὰ στερηθοῦν τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἀστικῶν δικαιωμάτων των καὶ τὰ γνωστὰ συνεπακόλουθα.

Σημειωτέον, ἐπίσης, ὅτι ἡ συνεχὴς περὶ τοὺς ναοὺς ἐκμετάλλυσις τῶν χριστιανῶν ἐγένετο κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτιριακῶν ἔργων, τὴν ἀναγνώρισιν καὶ τὸν διορισμὸν τῶν νεοεκλεγομένων Ἱεραρχῶν· αἱ ἱεραὶ ἀκολουθίαι, τὰ μυστήρια, ἡ λατρεία γενικῶς ἐτελεῖτο ἐλευθέρως καὶ ἀφορολόγητως, ὑπὸ τοὺς γνωστοὺς μόνον περιορισμοὺς τῶν λιτανειῶν, κωδωνοκρουσιῶν κ.τ.λ. Ἐντεῦθεν ἡ μεγάλη ἡθικὴ σημασία τῶν ναῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας: ἦσαν ὁ μόνος ἐλεύθερος χῶρος συγκεντρώσεως καὶ συμπνευματισμοῦ τῶν πιστῶν· τόπος καταφυγῆς καὶ καταπαύσεως-παρηγορίας, τόπος φρονηματισμοῦ, ἀναπτέρσεως τοῦ ἡθικοῦ καὶ ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας· τόπος ἐκφράσεως τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος, τῆς ἀλληλεγγύης, τῆς συσσωματώσεως τῶν χριστιανῶν. Ἐνεκα τούτου ἡ ἀπαρέσκεια τῶν κατακτητῶν, ἡ ἔξαψις τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, ἡ εὐαισθησία των εἰς τὸ ἄκουσμα καὶ μόνον τῆς ψαλμωδίας ἢ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κωδῶνων.

Καὶ ἐν τούτοις, οἱ ναοὶ παρέμειναν, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, καθηγητοῦ Ἀπ. Βακαλοπούλου, «πραγματικῆς νησίδος σωτηρίας μέσα στὸν ταραγμένον ὠκεανὸ τῆς σκλαβιάς καὶ τῆς βαρβαρότητος». Ἐδῶ διεθερμαίνεται, ὡς ἤδη παρατηρήθη, ἡ ἐσχατολογικὴ σκέψις, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ὑποδομὴν τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἐδῶ ἐχαλυβδοῦτο ἡ πίστις διὰ τὴν ἐλευθερίαν, ἡ ὁποία μετὰ σκληροῦς ἀγῶνας καὶ κατεκτῆθη, ἡ δὲ Ἐκκλησία παρέμεινε αὐτό, τὸ ὁποῖον ὁμολογεῖται εἰς μετωπικὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων πλείστων ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας: «Οὐρανὸς πολύφωτος ἢ Ἐκκλησία, ἀνεδείχθη ἅπαντας φωταγωγοῦσα τοὺς πιστοὺς, ἐν ἧ ἑστῶτες κραυγάζομεν· τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον, Κύριε».